

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Кафедра педагогіки та психології
Факультет № 3*

**МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ**

з навчальної дисципліни ***Вікова психологія*** обов'язкова компонента освітньої
програми *першого* (бакалаврського) рівня вищої освіти
053 Психологія (психолог ювенальної превенції)

**Харків
2023**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 29.08.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології
(Протокол від 29.08.2023 № 13)

Розробник:

*Старший викладач кафедри педагогіки та психології факультету № 3
ХНУВС, кандидат психологічних наук, доцент – Олена МАКАРОВА*

Рецензенти:

*Доцент кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії
культури, кандидат психологічних наук, доцент - Ігор ВІДЕНСЬВ
Доцент кафедри педагогіки та психології факультету №3, кандидат
психологічних наук, доцент – Вікторія ДОЦЕНКО*

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Тема № 1 Предмет, задачі і методи вікової психології. Загальна характеристика онтогенезу людської психіки. Вікова періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості.	18	4	4			10	Екзамен
Тема № 2 Психологія дитинства. Загальні психічні особливості дитини дошкільного віку. Психологічні особливості МОЛОДШОГО шкільного віку.	20	4	6			10	
Тема № 3: Психологічні особливості підліткового віку. Психологічні особливості юнацького віку. Міжособистісні прихильності. Дружба. Психосексуальний розвиток та взаємовідносини між юнками та дівчатами.	32	6	6			20	
Тема № 4 Профілактика девіантної поведінки дітей	32	6	6			20	
Тема № 5 Психологічні особливості дорослої людини. Психологічні особливості пізньої дорослості та старіння	18	4	4			10	
Всього за семестр - 3,4	120	24	26		-	70	

2 . Методичні вказівки до семінарських занять

Тема № 1: Предмет, задачі і методи вікової психології. Загальна характеристика онтогенезу людської психіки. Вікова періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості.

Семінарське заняття. Предмет, задачі і методи вікової психології. Загальна характеристика онтогенезу людської психіки. Вікова періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості.

Навчальна мета заняття: сформувати у здобувачів вищої знання основних положень, предмету та завдань вікової психології та перевірити якість засвоєння цих знань; сформувати уміння визначати структуру вікової психології та її теоретичні проблеми і принципи; сприяти оволодінню методами науково-психологічного дослідження; сформувати у здобувачів вищої освіти знання основних зарубіжних і вітчизняних теорій психічного розвитку людини; сформувати у курсантів уявлення про закономірності психічного розвитку; дати визначення розвитку психіки людини; розглянути основні фактори, які впливають на психічний розвиток дитини проаналізувати проблему вікової періодизації; охарактеризувати взаємозв'язок навчання. Виховання та розвитку психіки.

Кількість годин – 4 години.

Навчальні питання

1. Історичний нарис виникнення вікової психології. Основні передумови формування вікової психології як самостійної психологічної дисципліни.

2. Об'єкт та предмет вікової психології як наукової дисципліни.

3. Структура сучасної вікової психології.

4. Основні методологічні принципи вікової психології.

5. Основні теоретичні підходи в теоріях і концепціях вікового розвитку.

6. Основні теорії психічного розвитку дитини.

7. Загальна характеристика розвитку психіки людини.

8. Основні напрямки психічного розвитку дітей у навчально-виховному процесі

9. Розвиток психологічної структури діяльності.

10. Розвиток змісту, структури і механізмів свідомості

Методичні вказівки

В першому питанні здобувачам вищої освіти необхідно розкрити історичний нарис виникнення вікової психології. Основні передумови формування вікової психології як самостійної психологічної дисципліни визначення поняття професійно-психологічної підготовки. Вікова психологія тісно пов'язана з психологією особистості, педагогічної, соціальної, спеціальної галузями психології, які допомагають розглянути психічні явища як мірку, з якою зіставляються прояви дитини і дають розуміння того, в якому напрямку розвивається психіка дитини. Тісно пов'язана з іншими галузями психології: загальної психологією, психологією особистості, соціальної, педагогічної та диференціальної психологією. У загальній

психології досліджуються психічні функції - сприйняття, мислення, мовлення, пам'ять, увагу, уяву. У віковій психології простежується процес розвитку кожної психічної функції на різних вікових етапах.

Розкриваючи зміст другого питання, необхідно розкрити наступні поняття: об'єкт і предмет вікової психології. Об'єктом дослідження вікової психології є людина, у процесі її переходу від одного віку до іншого. Предметом вікової психології є закономірності психічного розвитку людини на різних етапах її індивідуального життя.

Відповідь на третє питання повино розкрити структуру сучасної вікової психології, як наука розгалужується на дитячу психологію; психологію підлітка; психологію юності; *акмеологію* (від грец. "akme" — вищий ступінь, вершина) — психологію людини, яка знаходиться в періоді її *зрілості*; *геронтопсихологію* (від грец. "gerontos" — старець), яка вивчає психологічні аспекти *старості* й підготовки особистості до неї.

Відповідь на четверте питання повинно складатись з розгорнутої характеристики основних методологічних принципів вікової психології

Вікова психологія як галузь психологічної науки використовує комплекс загальноприйнятих методів дослідження сучасної психології. Так із *загальної психології* у вікову перейшли всі методи, що використовуються для вивчення когнітивних процесів і особистості. Із *соціальної* — методи, за допомогою яких вивчаються міжособистісні відносини в різних дитячих групах, а також взаємовідносини між дітьми та дорослими. Усі ці методи використовуються з урахуванням віку досліджуваних осіб, зокрема — адаптовані до віку дитини.

Класифікація методів вікової психології

1) *Метод поперечних зрізів і порівняльний метод*. *Метод поперечних зрізів* допомагає вивчити якийсь аспект розвитку піддослідних одного віку (наприклад, рівень розвитку інтелекту, особливості запам'ятовування), а *порівняльний метод* використовується при співставленні результатів дослідження в різновікових групах із метою виявлення динаміки психічного явища, яке вивчається. Одним із таких досліджень є робота А. О. Смирнова і його співробітників із проблем пам'яті. Експерименти, проведені з дошкільниками, показали, що запам'ятовування, зумовлене грою — провідною діяльністю цього віку, перевершує за продуктивністю всі інші мотиви. Були виявлені також при співставленні процесів пам'яті й мислення дошкільників, школярів й дорослих вікові відмінності у мимовільному запам'ятовуванні.

2) *Поздовжній зріз (лонгітюдний метод)*. Метод передбачає багаторазове дослідження одних і тих же осіб упродовж тривалого періоду (інколи протягом десятків років). Наприклад, французький психолог Р. Заззо протягом ряду років досліджував одні й ті ж пари однайцевих близнюків, що дало можливість пояснити формування особистісних відмінностей між ними впливом соціального середовища.

3) *Комплексний метод* — передбачає впровадження дослідницьких програм, в яких беруть участь представники різних наук, які використовують

різні підходи — як методи поперечних, так і поздовжніх зрізів. Такого роду дослідження дозволяють встановити зв'язки й залежності між явищами різного роду (наприклад, фізичного, фізіологічного, психологічного, соціального розвитку особистості).

II. За метою й завданнями дослідження.

Емпіричні методи одержання наукових даних.

До цієї групи відносяться: методи *спостереження* і *самоспостереження*, *експерименту*, психодіагностичні методи (*тести, анкети, запитальники, соціометрія, інтерв'ю й бесіда*), *аналіз процесів і продуктів діяльності* (тексту, малюнка, учнівських творів), *біографічні методи* (аналіз подій життєвого шляху людини, документації, свідчень і т. д.).

Здобувачам вищої освіти необхідно розкрити різноманітні підходи, що пояснюють розвиток людини, виокремлює три основних, в які укладаються багато окремих теорій і концепцій.

Біогенетичний підхід, в центрі уваги якого "знаходяться проблеми розвитку людини як індивіда, що має певні антропологічні властивості (задатки, темперамент, біологічний вік, стать, тип будови тіла, нейродинамічні властивості мозку, органічні потяги та ін.), який проходить різні стадії дозрівання в міру реалізації філогенетичної програми в онтогенезі".

Соціогенетичний підхід, представники якого роблять акцент на вивченні процесів "соціалізації людини, засвоєння нею соціальних норм і ролей, набуття соціальних настановлень і ціннісних орієнтацій...". До цього напряму, очевидно, можна віднести теорії наuczіння (Б. Скіннер, А. Бандура), згідно з якими набуття людиною різноманітних форм поведінки відбувається шляхом наuczіння.

Представники *персоногенетичного* підходу кладуть в основу "проблеми активності, самосвідомості й творчості особистості, формування людського "Я", боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру й здібностей, самореалізації особистісного вибору, безперестанного пошуку смислу життя в ході життєвого шляху індивідуальності".

Ще слід додати теорії *когнітивного* напряму. Вони займають проміжне положення між біогенетичним і соціогенетичним підходами, оскільки провідними детермінантами розвитку вважають і генетичну програму, і умови, в яких ця програма реалізується. Тому рівень розвитку (рівень досягнень) обумовлюється не тільки розгорненням генотипу, але й соціальними умовами, завдяки яким відбувається когнітивний розвиток дитини.

Слід відмітити умовність такого розподілу, оскільки багато з існуючих теорій неможливо віднести ні до жодного з вказаних підходів.

Основні теорії психічного розвитку дитини

Біогенетичні підходи до дослідження психіки дитини. Зміни в уявленнях про психічний розвиток дитини завжди були пов'язані з розробкою нових методів дослідження. На виникнення перших концепцій дитячого розвитку вплинула теорія Ч. Дарвіна, який вперше висунув ідею

про те, що *розвиток підлягає певним законам*. Першою теоретичною концепцією психічного розвитку була так звана *концепція рекапітуляції*, яка базувалась на біогенетичному законі Е. Геккеля: онтогенез – це коротке і швидке повторення філогенезу. Цей закон було сформульовано щодо ембріогенезу, але американський психолог Ст. Холл переніс його на процес онтогенетичного розвитку дитини і стверджував, що дитина в своєму розвитку коротко повторює розвиток людського роду. Протягом короткого часу ця теорія набула значного поширення, але потім викликала критику у багатьох психологів як обмежена та наївна. Під впливом робіт Ст. Холла його учні А. Гезел та Л. Термен розробили так званий *нормативний підхід* до дослідження дитячого розвитку. Л. Термен провів одне з найбільш тривалих у психології лонгітюдних досліджень (протягом 50 років), яке присвятив вивченню обдарованості у дітей. Він створив тести для вивчення розумових здібностей.

Біхевіористична концепція, у витоків якої були американські психологи Дж. Уотсон, Е. Газрі, Е. Торндайк, Б. Скіннер та ін., виникла під впливом вчення І.П. Павлова про закономірності вищої нервової діяльності та утворення умовних рефлексів. Психологи європейських країн зосередили в той же час пошуки на виявленні стадій, етапів розвитку поведінки в філо- та онтогенезі.

Австрійський психолог К. Бюлер висунув *теорію триступеневого розвитку: інстинкт, навчіння, інтелект*.

Дискусія психологів про те, що ж визначає процес дитячого розвитку – спадковість чи довкілля — призвела до *теорії конвергенції* цих двох факторів. В. Штерн вважав, що психічний розвиток – це не просто прояв вроджених властивостей і не просто сприймання зовнішніх впливів. Це – результат конвергенції внутрішніх задатків із зовнішніми умовами життя. Виявлено, що в процесі психічного розвитку є так звані *сензитивні (найбільш сприятливі) періоди для розвитку певної психічної функції*.

Динамічна концепція сексуального розвитку З. Фрейда

Відповідно до цієї теорії всі стадії психічного розвитку людини зводяться до перетворення і переміщення по різних ерогенних зонах лібідозної чи сексуальної енергії. Психоаналітичні стадії психічного розвитку – це стадії психічного генезу протягом життя дитини, в яких відображено розвиток трьох основних компонентів особистості: «Воно», «Я», «Над-Я» та їх взаємовплив.

Оральна (аутоеротична) стадія (0-1 рік) характеризується тим, що основним джерелом задоволення є харчування. Вона включає дві фази: ранню (0-6 міс.) та пізню (6-12 міс.) і характеризується двома послідовними лібідозними діями: ссання та укус.

Анальна стадія (1-3 роки) характеризується переміщенням дитячої сексуальності в область ануса у зв'язку з оволодінням функціями виділення, дефекації, утворенням «Я», яке здатне контролювати імпульси «Воно» та «Над-Я» як частини «Я», де закладаються заборони та вимоги дорослих до поведінки дитини.

Фаллічна стадія (3-5 років) – це найвищий рівень дитячої сексуальності, на якому діти зосереджені на генітальних органах та відчують потяг до інших дорослих і, перш за все, до батьків.

У *латентній стадії* (5-12 років) «Я» вже повністю контролює потреби «Воно», статевий інтерес знижується, енергія лібідо переноситься на засвоєння загальнолюдського досвіду та встановлення дружніх стосунків з ровесниками та дорослими.

На *генітальній стадії* (12-18 років) дитячі сексуальні прагнення знову повертаються і підліток прагне до нормального сексуального спілкування.

Основна цінність теорії З. Фрейда полягає у виявленні значення для розвитку дитини інших людей. Психоеаналіз З. Фрейда отримав свій розвиток в роботах його доньки А. Фройд, які висвітлюють закономірності розвитку дитини, труднощі в навчанні та вихованні, природу та чинники порушень нормального розвитку.

Епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона. Е. Еріксон, виходячи з структури особистості згідно З. Фрейду, розробив психоісторичну теорію розвитку особистості з врахуванням конкретного культурного середовища. На його думку, кожній стадії відповідає очікування даного суспільства, яке індивід може виправдовувати чи не виправдовувати і відповідно цьому прийматись, чи не прийматись ним. Він увів поняття «групової ідентичності» та «егоїдентичності». «Групова ідентичність» формується як результат включення дитини в певну соціальну групу, а «егоїдентичність» як відчуття цілісного власного «Я», його стійкості.

Він виділяє вісім стадій життєвого шляху особистості: немовляти (оральна стадія), ранній вік (анальна стадія), вік гри (фаллічна стадія), шкільний вік (латентна стадія), підлітковий вік (латентна стадія), молодість, зрілість і старість. Поворотні пункти при переході від однієї форми егоїдентичності до другої Е. Еріксон називає *кризами ідентичності*.

Стадії життєвого шляху особистості за Е. Еріксоном

Вік немовляти (оральна стадія)	Довір'я — недовір'я
Ранній вік (анальна стадія)	Автономія — сумніви, сором
Вік гри (фаллічна стадія)	Ініціативність — почуття провини
Шкільний вік (латентна стадія)	Досягнення — неповноцінність
Підлітковий вік (латентна стадія)	Ідентичність — дифузія ідентичності
Молодість	Інтимність — ізоляція
Зрілість	Творчість — застій
Старість	Інтеграція — розчарування в житті

Теорія соціального на вчіння. Концепція соціального на вчіння (Н. Міллер, Дж. Доллард) показує, як дитина пристосовується в сучасному світі, як вона засвоює норми суспільства, тобто як відбувається її *соціалізація*. Соціалізація — це процес входження дитини в суспільство, становлення її повноцінним його членом. Прихильники цієї теорії стверджують, що всі індивідуальні відмінності в розвитку дитини є результатом *на вчіння*.

Американський психолог Р. Сіре виділяє *три фази розвитку* дитини: *фаза рудиментарної поведінки*, — базується на вроджених потребах та

научінні в перші місяці життя; *фаза первинних мотиваційних систем* – научіння в сім'ї (основна фаза соціалізації); *фаза вторинних мотиваційних систем* – научіння поза сім'єю у зв'язку зі вступом до школи.

Багато прихильників знайшов також *біхевіористичний підхід а рамках теорії соціального научіння*. Так, Б. Скіннер вважає, що поведінка людини повністю визначається впливом зовнішнього середовища. Ймовірність того, що певний акт поведінки повториться знову, вважає Б. Скіннер, залежить від *підкріплення*, яке підсилює поведінку та може бути як позитивним (дитина готується до уроків, щоб отримати похвалу дорослих), так і негативним (дитина готується до уроків, щоб уникнути покарання). Підкріплення може бути також первинним (їжа, вода, температура) і умовним (це стимул, який спочатку був нейтральним, а потім, поєднуючись з первинним, отримав функцію підкріплення, наприклад, гроші, схвалення, знаки любові, уваги і т.п.). *Негативне підкріплення і покарання* не тотожні: якщо перше підсилює поведінку, то друге – стримує, і може здійснюватись при позбавленні позитивного підкріплення чи застосуванні негативного. Ще один *напрямок теорії соціального научіння* – це *научіння через спостереження та наслідування*, який розробляв А. Бандура.

Когнітивний підхід (вчення Жана Піаже). Ж. Піаже – один з найвидатніших психологів ХХ століття, який зробив кілька значних відкриттів в галузі дитячого розвитку, і основне з них – це відкриття *егоцентризму* дитини. У системі психологічних поглядів Ж. Піаже є також поняття *соціалізація*. Соціалізація – це процес адаптації до соціального середовища, який полягає в тому, що дитина, досягаючи певного рівня розвитку, набуває здатності до співробітництва з іншими людьми завдяки розділенню та координації своєї точки зору та точок зору інших людей. Соціалізація обумовлює поворот в психічному розвитку дитини — перехід від *егоцентричної позиції* до *об'єктивної* (7-8 років).

Ще один важливий напрямок досліджень Ж. Піаже – це *вивчення розвитку інтелекту в поведінці дитини та виділення його стадій*.

Розвиток він розглядає як перехід від нижчої стадії до вищої. Попередня стадія готує наступну. Ж. Піаже вивчав різні психічні функції (пам'ять, сприймання, мовлення) та їх зв'язок з інтелектом. Він стверджував, що «мислення дитини обов'язково проходить через всі відомі фази і стадії, незалежно від того, навчається дитина чи ні».

Концепція діалектичного характеру розвитку Г.С. Костюка.

У радянській психології розроблялась *діалектико-матеріалістична концепція розвитку психіки*. *Діалектичний принцип* визначає:

1) Значення чи місце розвитку і його вивчення в загальній концепції. Розвиток психіки виступає не частковою галуззю дослідження, а є загальним методом всіх проблем психології. Закономірності всіх психічних явищ пізнаються в їх розвитку, в процесі їх виникнення, руху, змінення і відмирання. 2) Розуміння самого розвитку.

Видатний український психолог Г.С. Костюк вважав, що *діалектичний характер розвитку знаходить своє вираження в становленні як окремих сторін особистості, так і її психічного життя в цілому.*

Г.С. Костюк вказує на наявність у людини загальної суперечності між тенденцією до інертності, стійкості, збереження стереотипів та тенденцією до зміни, руху. *Навчання і виховання сприяють не лише успішному подоланню суперечностей, але й їх виникненню.*

Теорія розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського

Вік, за Л.С. Виготським, – це якісно особливий етап психологічного розвитку, який характеризується сукупністю змін, які й визначають своєрідність структури особистості на даному етапі розвитку. Л.С. Виготський розглядав вік як епоху, ступінь, відносно замкнутий період розвитку, значення якого визначається його місцем в загальному циклі розвитку, а загальні закони розвитку відзначаються своєрідністю прояву.

При переході від однієї вікової ступені до іншої виникають *новоутворення*, яких не було в попередні періоди, і перебудовується весь хід розвитку. Особливості віку визначаються сукупністю багатьох умов: системою вимог до дитини на даному етапі її життя, сутністю взаємовідносин з оточуючими, типом діяльності, якою вона оволодіває, способами оволодіння. Л.С. Виготський вводить також поняття *вікової кризи* як цілісних змін особистості дитини, які виникають при зміні стабільних періодів, як переломних точок на кривій дитячого розвитку, які відокремлюють один віковий період від іншого. Кризи обумовлюються виникненням основних новоутворень попереднього стабільного періоду, які призводять до руйнування однієї *соціальної ситуації розвитку* (це та система відносин, в якій знаходиться дитина та її орієнтація в них) та виникнення іншої.

Рушійною силою психічного розвитку за Л.С. Виготським, є навчання. На більш детальному розгляді його позиції з цього питання ми зупинимось при викладі поглядів на проблему співвідношення навчання і розвитку. Ряд досліджень, проведених психологами Харківської школи (О.М. Леонтьєв, А.В. Запорожець, П.І. Зінченко, П.Я. Гальперін, Л.І. Божович), показали *значення діяльності в розвитку людини*. Процес розвитку починає розглядатись як *саморух* суб'єкта завдяки його діяльності з предметами, а спадковість і середовище лише як умови, які визначають різні варіації розвитку в межах норми.

О.М. Леонтьєв розвинув ідею Л.С. Виготського про *провідний тип діяльності*.

Провідна діяльність – це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психологічних новоутворень людини на даному етапі розвитку її особистості. *Значення провідної діяльності* для психічного розвитку залежить перш за все від її змісту, від того, що відкриває для себе і засвоює людина в процесі її виконання. Виділяють такі види провідної діяльності:

- емоційно-безпосереднє спілкування немовляти з дорослими (0-1 рік);
- предметно-маніпулятивна діяльність дітей раннього віку (1-3 роки); в процесі її виконання засвоюються історично складені способи дій з певними предметами;
- сюжетно-рольова гра у дошкільнят (3-6 років);
- навчальна діяльність у молодших школярів;
- інтимно-особистісне спілкування підлітків;
- професійно-навчальна діяльність у старшому шкільному віці.

Провідна діяльність не виникає одразу, а проходить певний шлях свого становлення. Виникнення в кожному періоді психічного розвитку нової провідної діяльності не означає зникнення тієї, яка була провідною на попередньому етапі.

Періодизація вікового розвитку Д.Б. Ельконіна. Д.Б. Ельконін обґрунтував положення про те, що в процесі розвитку дитини спочатку відбувається засвоєння мотиваційної сторони діяльності, а вже потім операційно-технічної. Він відкрив закон чергування, періодичності різних типів діяльності: *орієнтації в сфері відносин та орієнтації в способах вживання предметів*, які йдуть одна за одною. Кожного разу між ними виникають суперечності, які і є чинником розвитку. Д.Б. Ельконін запропонував розглядати кожен психологічний вік на підставі таких основних критеріїв, як *соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності, основні новоутворення розвитку та кризи*. Хронологічно вікові кризи визначаються межами стабільних періодів: криза новонародженого (до 1 міс), криза одного року, криза трьох років, криза семи років, підліткова криза (11-12 років), юнацька криза.

За Д.Б. Ельконіним дитинство ділиться на 7 періодів:

- 1) вік немовляти – до 1 року;
- 2) раннє дитинство – 1-3 роки;
- 3) молодший і середній дошкільний вік – 3-4-5 років;
- 4) старший дошкільний вік – 4 (5-6) 7 років;
- 5) молодший шкільний вік – 6 (7-10) 11 років;
- 6) підлітковий вік – 10 (11-13) 14 років;
- 7) ранній юнацький вік – 13 (14-16) 17 років.

Психічний розвиток і навчання (за Піаже)

Основні підходи до проблеми співвідношення навчання і розвитку.

В психології можна виділити кілька підходів, кілька спроб розв'язати питання співвідношення розвитку і навчання. У центрі **першого підходу**, який пропонувався в історії науки, було положення про *незалежність процесів дитячого розвитку від процесів навчання*. Таких теорій було кілька і всі вони розглядали навчання як зовнішній процес, який повинен так чи інакше узгоджуватись із дитячим розвитком, але який сам по собі не бере активної участі в дитячому розвитку, нічого в ньому не змінює, а швидше використовує досягнення розвитку, аніж просуває його хід і змінює його

напрямок. Типовим представником цього напрямку є Ж. Піаже, який вивчав розвиток дитячого мислення незалежно від процесів навчання дитини.

Другий підхід у розв'язанні цього питання – це теза про те, що навчання і є розвиток. Представники цієї точки зору Торндайк і У. Джемс вважали, що навчання і розвиток співпадають один з одним як дві рівні геометричні фігури при накладанні.

Третій напрямок об'єднує теорії, які намагаються подолати крайнощі двох попередніх шляхом їх простого суміщення. З одного боку, розвиток мислиться як процес, що не залежить від навчання, з другого – саме навчання, в процесі якого дитина набуває цілого ряду нових форм поведінки, розглядається як тотожне з розвитком. Таким чином, створюються так звані дуалістичні теорії розвитку, яскравим представником яких може слугувати вчення Коффки про психічний розвиток дитини.

Принципово нове розв'язання знайшла проблема співвідношення навчання і розвитку в роботах Л.С. Виготського. При вивченні цієї проблеми він відштовхується від своєї загальної теорії розвитку психіки: будь-яка вища психічна функція в розвитку дитини з'являється на сцені два рази: спочатку як діяльність колективна, *соціальна*, тобто як функція *інтерпсихічна*, а другий раз, як діяльність *індивідуальна*, як внутрішній спосіб мислення дитини, як функція *інтрапсихічна*. Л.С. Виготський висунув таку формулу: лише те навчання є хорошим, яке забігає наперед розвитку. Включивши предметну діяльність дитини і її спілкування з дорослими в число складових частин і рушійних сил розвитку, надаючи їм значення факторів, що формують психічне життя дитини, Л.С. Виготський перекреслив ідею спонтанного дозрівання душевних здібностей і думку про те, що зовнішнє середовище лише гальмує прояв внутрішніх психічних властивостей або лише сприяє їх виявленню.

Основну тезу теорії Л.С. Виготського можна сформулювати так: навчання не є розвиток, але правильно організоване навчання дитини веде за собою розвиток, а не пристосовується до наявного рівня розвитку. Навчання повинне орієнтуватися на нові можливості дитини, повинне забігати наперед розвитку. Хоча навчання і пов'язане безпосередньо з перебігом дитячого розвитку, однак вони ніколи не здійснюються рівномірно і паралельно один одному. Розвиток дитини ніколи не йде тінню за шкільним навчанням. *Між процесами розвитку і навчання складаються складні динамічні залежності.*

Навчання не є тотожним розвитку. Воно створює «*зону найближчого розвитку*», тобто пробуджує внутрішні процеси розвитку, які поступово, через співробітництво та взаємодію з оточуючими, стають надбанням самої дитини. Зона найближчого розвитку – це відстань між рівнем актуального (що дитина може зробити сама) і потенційного (що дитина може зробити за допомогою дорослого) розвитку дитини.

Навчання з орієнтацією на зону найближчого розвитку дозволяє вести розвиток вперед та враховувати індивідуальні відмінності дитини.

Г.С. Костюк розглядає розвиток і навчання згідно своєї концепції, в діалектичному взаємозв'язку. При всьому важливому значенні навчання в

психічному розвитку особистості розвиток неможливо звести до учіння, тобто засвоєння знань, умінь та навичок, досвіду. Розвиток не вичерпується тими змінами особистості, які прямо витікають з навчання. Розвиток являє собою цілісні прогресивні зміни особистості, її поглядів *на довкілля, її почуттів, здібностей*. Зрушення в розвитку розширюють можливості подальшого учіння, засвоєння нового, більш складного матеріалу, створюють нові резерви навчання. Таким чином, підкреслює Г.С. Костюк, між навчанням і розвитком існує взаємний зв'язок. *Характер і динаміка цього взаємозв'язку залежить від того, як будується і протікає навчання, чому і як навчаються школярі, наскільки навчання спрямоване на розвиток.*

Навчання не лише сприяє розвитку, але й залежить від нього. *Воно веде за собою розвиток, спираючись на його досягнення.* Педагогічна практика показує, що навчання залежить від *індивідуальних відмінностей в навчованості*, від схильностей учнів та їх загальних і спеціальних здібностей.

Розкрити загальне поняття про психічний розвиток людини, слід звернути увагу на те, що проблема психічного розвитку дитини є центральною у віковій і педагогічній психології, неоднозначно розв'язувалась протягом всього періоду становлення цих галузей психології та має вирішальний вплив на стратегію побудови навчально-виховного процесу.

Загальна характеристика розвитку психіки людини.

Перш за все, слід уточнити, в чому полягає принципова відмінність поняття «розвиток» від інших змін об'єктів та зміст і специфіку психічного розвитку дитини.

Об'єкти можуть змінюватись, але не розвиватись. Кількісні зміни об'єкта визначаються параметрами «більше-менше», перебігають у часі і вимірюються його координатами. Прикладами кількісних змін є: у фізичному плані – збільшення органів, ваги тіла, швидкості рухів; у психічному – збільшення кількості навичок, знань, словникового запасу, розширення обсягу уваги, сприймання, пам'яті і т.д.

Але за цими процесами кількісного накопичення можуть відбуватись і інші явища та суттєві зміни в структурі процесів, які називаються розвитком.

Розвиток, перш за все, характеризується якісними змінами, появою новоутворень, нових механізмів, процесів, структур.

Розвиток – це складний інволюційно-еволюційний поступальний рух, в ході якого відбуваються прогресивні і регресивні інтелектуальні, особистісні, поведінкові, діяльнісні зміни в самій людині. (Л.С.Виготський, Б.Г.Ананьєв).

Виділяють такі типи розвитку (за Л.С.Виготським):

1. Преформований.
2. Непреформований.

Преформований тип розвитку – це такий тип, коли є чітко визначені, закріплені і зафіксовані стадії та кінцевий результат розвитку. Прикладом такого типу є ембріональний розвиток. Непреформований тип розвитку не визначений наперед. На нашій планеті він більш поширений: це й розвиток Галактики, Землі, біологічна еволюція, розвиток суспільства, а також процес психічного розвитку дитини. Психічний розвиток – це абсолютно особливий,

відмінний від інших процес, що детермінується не знизу, а згори, тобто зумовлюється тими формами практичної і теоретичної діяльності, які існують на даному рівні розвитку суспільства. Особливістю психічного розвитку є те, що його кінцеві форми не визначені, а лише задані тими зразками, які існують в суспільстві. Процес онтогенетичного розвитку – це абсолютно своєрідний процес, який відбувається у формі засвоєння.

Онтогенез – це індивідуальний розвиток організму від стадії запліднення до кінця індивідуального життя. Розвиток не зупиняється до кінця самого життя, змінюючись лише за напрямком, інтенсивністю, характером та якістю. Загальними характеристиками розвитку (за Л.І. Анциферовою) є: незворотність, прогрес/регрес, нерівномірність, збереження попереднього в новому, єдність змінення і збереження. Розвиток психічних функцій здійснюється нерівномірно (то швидше, то сповільнюється) і асинхронно (якщо розвиток одних прискорюється, то в той же час розвиток інших стає повільнішим).

Розвиток людини – це надзвичайно складний процес, в якому змінюються одночасно, системно та нерівномірно різні сфери людського буття: почуття, інтелект, поведінка, свідомість.

Основні напрямки психічного розвитку дітей у навчально-виховному процесі

Головною і визначальною стороною розвитку дітей у процесі навчання є ускладнення знань і способів діяльності. На сьогоднішній день багатьма дослідниками доведено, що, змінюючи зміст навчання, тобто ті знання і способи діяльності, які передаються дитині, можна суттєво змінити і розвиток дитини. Оволодіння науковими знаннями обумовлює кардинальну перебудову мислення дітей. У процесі навчання діти засвоюють певні задачі і способи їх розв'язання. Зміст навчання визначає загальний тип і структуру розумового розвитку дитини.

Розвиток психологічних механізмів застосування способів і знань

У процесі застосування способу необхідно співвідносити даний спосіб і засвоєні знання з конкретною задачею, в якій вони застосовуються. Розвиток узагальнених дій (порівняння, аналіз, синтез і т.д.) визначає успішність застосування засвоєних засобів. Формування даних психологічних механізмів складає важливу сторону процесу розвитку дітей.

Розвиток психологічної структури діяльності.

При відповіді на третє питання необхідно розкрити структуру діяльності, яку як відомо, складають такі елементи: мотив (те, ради чого виконується дана діяльність); мета (уявлення про кінцевий результат діяльності); операції і способи, необхідні для досягнення мети та об'єкт (матеріал, з якого отримується результат). Визначальним а діяльності є зв'язок мети з мотивами.

Розвиток змісту, структури і механізмів свідомості

Перш за все це проявляється в зміні особливостей мислительної діяльності дитини: дошкільники відображають ситуації в цілому і лише зовнішні ознаки предметів, поступово вони навчаються виділяти функції

предметів, їх будову, формуються поняття. Один і той же об'єктивний зміст відображається дітьми по-різному, виділяються різні сторони і ознаки цього змісту, а це означає, що змінюється об'єктивний зміст свідомості дитини. Рівень розвитку свідомості і мислення дитини визначає і складність тих понять, які використовує дитина, оскільки свідомість являє собою не механічне відображення зовнішніх властивостей предметів, а синтез різних ознак в єдине ціле. А тому, здатність дитини зв'язувати різні ознаки в єдиному, цілісному предметі і є показником розвитку свідомості. Важливим критерієм розвитку свідомості дитини є усвідомлення самої себе, свого «Я», рівень розвитку рефлексії.

Теми для рефератів:

1. Історичний нарис виникнення вікової психології.
2. Культурно-історична теорія розвитку психіки Л. С. Виготського.
3. Паризька генетична школа. Концепція психічного розвитку дитини А. Валлона.
4. Концепція інтелектуального розвитку дитини Ж. Піаже.
5. Епігенетична концепція Е.Еріксона про основні етапи онтогенезу.
6. Розвиток поглядів на закономірності психічного розвитку Л.С.Виготського в концепціях О.М.Леонтьєва, А.В.Запорожця, Д.Б.Ельконіна й ін.
7. Система поглядів на психічний розвиток людини С. Л. Рубинштейна і його послідовників К. А. Абульханової-Славської, Л. І. Анциферової та ін.
8. Стадії онтогенетичного розвитку особистості дитини (Паризька школа).
9. Система поглядів Дж. Брунера на закономірності психічного розвитку дитини.
10. Паризька генетична школа. Концепція психічного розвитку дитини А. Валлона.
11. Загальна психологічна характеристика немовля.

Література

Основна:

1. Вікова психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченко. Київ : Центр учб. літ., 2018.
2. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ : Центр учб. літ., 2018.

Допоміжна

1. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / В. М. Поліщук. Вид. 3-тє, виправ. Суми : Університетська книга, 2010.
2. Гуцало Е. У. Вікова психологія : Курс лекцій. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. Каф. психології. Кіровоград, 2014.
2. Кочеміровська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакті з законом. Харків : Громад. Альтернатива, 2010.

3. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посіб.: рекомендовано МОН України. 2-ге вид. Київ: Центр учб. літ. 2016.

4. Щотка О.П. Вікова психологія дорослої людини : Навч. посіб.; Ніжин : Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М.Гоголя, 2011.

ТЕМА № 2. Психологія дитинства. Загальні психічні особливості дитини дошкільного віку. Психологічні особливості молодшого шкільного віку.

Семінарське заняття Психологія дитинства. Загальні психічні особливості дитини дошкільного віку. Психологічні особливості молодшого шкільного віку.

Навчальна мета заняття: Загальна психологічна характеристика немовля. Криза «дня народження». Анатомо-фізіологічні особливості дитини в період новонародженості. Зміна способу життя на переході до постнатального дитинства. Значення фізичної та соціальної безпомічності дитини. Основні відмінності немовлят людини від малят тварини. сформувати у курсантів уявлення про дошкільне дитинство, яке включає 4-6-й роки життя; розкрити особливості соціальної ситуації розвитку дошкільника; охарактеризувати розвиток психічних функцій (мова, сенсорний розвиток, мислення, пам'ять, уява); простежити розвиток особистості дошкільника. Сформувати у здобувачів вищої освіти уявлення про розвиток психіки у дітей молодшого шкільного віку; про загальні психологічні особливості молодших школярів; показати студентам як формується особистість у молодшому шкільному віці; охарактеризувати особливості учбової діяльності; розкрити в чому полягає психологічна готовність дитини до шкільного навчання.

Кількість годин – 6 годин.

Навчальні питання:

1. Своєрідність періоду дитинства в психічному розвитку дитини;
2. Характеристика рефлексів немовляти. Комплекс пожвавлення.
3. Розвиток аналізаторів і перцепції дитини.
4. Соціальна ситуація розвитку дошкільника.
5. Гра та її значення для психічного розвитку дошкільнят.
6. Розвиток пізнавальних процесів.
7. Психологічні особливості розвитку особистості дошкільника.
8. Психологічна готовність дітей до школи.
9. Проблема шестирічних дітей.
10. Характеристика соціальної ситуації розвитку молодшого школяра.
11. Навчальна діяльність молодших школярів та її формування.
12. Розвиток пізнавальних психічних процесів.

Методичні вказівки

Психологи говорять про кризу новонародженості. Народжуючись, дитина фізично відокремлюється від матері. Він потрапляє в зовсім інші умови: холод, яскрава освітленість, повітряне середовище вимагає іншого типу дихання, необхідність зміни типу харчування.

Своєрідність періоду дитинства в психічному розвитку дитини;

При відповіді на перше питання необхідно розкрити поняття онтогенезу.

Онтогенез людини поділяється на такі етапи: 1. пренатальний (від зачаття до народження). 2. постнатальний (від народження до смерті).

Пренатальний розвиток дитини в нормі триває 265-280 днів і поділяється на такі фази, як гермінальна, ембріональна і фетальна.

Також необхідно розкрити вплив психологічних факторів, тератогенів, природного способу народження пренатального розвитку на психіку дитини.

Характеристика рефлексів немовляти. Комплекс пожвавлення.

При відповіді на друге питання, необхідно відмітити, що життя дитини в постнатальному періоді починається з кризи новонародженості, що спричинюється різкою зміною середовища, виявляється у втраті ваги дитиною та розв'язується через процеси адаптації.

Психічна діяльність новонародженого забезпечується дією вроджених безумовних рефлексів:

- харчові (ссальні рухи),
- захисні (зіничний),
- орієнтувальні (зорове та слухове зосередження).

Розвиток аналізаторів і перцепції дитини.

соціальна ситуація розвитку дитини першого року життя виявляється у психологічному симбіозі (злитості) з дорослим. Провідна діяльність цього віку – безпосереднє емоційне спілкування дитини з дорослим.

Недостатнє забезпечення провідної діяльності в періоді немовляти викликає явище дитячого госпіталізму – відставання фізичного та психічного розвитку дитини. Необхідно розкрити соматичні досягнення дитини:

3 місяць – самостійне утримання голівки – розширення сфери пізнання дитиною дійсності; 5-6 місяць – самостійне сидіння – специфічно людське горизонтальне сприймання дитиною дійсності, обмацувальні рухи руками;

10 місяців – самостійне повзання – розвиток моторної координації, підготовка до ходи, розширення сфери пізнання дійсності; 12 місяців – самостійне ходіння – розвиток вольової регуляції, просторової орієнтації, розширення сфери пізнання. В цьому віці відбувається інтенсивний сенсорний розвиток дитини – спочатку формується зорове та слухове зосередження, з'являється елементарна кольорова диференціація, розрізнення мовлення іншої людини. В кінці періоду окремі розрізнені відчуття об'єднуються в цілісний образ сприймання.

Розвиток мовлення в немовлячому віці:

2-3 місяці життя – гуління – мимовільна неусвідомлювана гра звуками, призначена для тренування і розвитку мовленнєвого апарату дитини. 6 місяців – лепетання – багаторазове повторення простих складів, має неусвідомлюваний характер і розвиває мовленнєвий апарат дитини. 10 місяців – складове мовлення – вимовляння складів певних простих слів – має усвідомлюваний дитиною характер і є переходом до мовлення словами.

12 місяців – вимовляння перших слів, має усвідомлюваний характер. Хоч лексичний запас дитини ще дуже малий (декілька слів).

Слід зауважити, що в кінці першого року життя дитина переживає кризу 1 року, що спричинюється 1) накопиченням рухових навичок – хода, обстеження предметів та 2) зростаючими пізнавальними потребами у дослідженні предметів і першими проявами самостійності щодо дорослих. Криза виявляється як впертість, примхливість, афективно-істеричні реакції дитини на заборону дорослого.

Якісні перетворення, яких зазнає психіка дитини за перші три роки, вельми значні. Тому багато психологів, що міркували про те, де ж середина шляху психічного розвитку людини від моменту народження до зрілого віку, віднесли її до трьох років.

Фізичні надбання дитини раннього віку та їх вплив на розвиток психіки. Соціальна ситуація розвитку переддошкільника.

У ранньому віці продовжується інтенсивний фізичний розвиток, але темпи його уповільнюються.

В ранньому віці з'являється нова система спілкування – з однолітками.

Немовлята відносяться один до одного як до живої іграшки – щось лепечуть, проявляючи жвавий інтерес, смикають за волосся, торкаються пальчиками очей тощо. На початку раннього віку виявляється інтерес до ровесників як до рівних, хоча дитина надає перевагу грі на самоті. Потім (близько 18-20 місяців) діти вже виконують паралельно предметні дії. Починаючи з цього віку діти прагнуть більше гратись один з одним. Однак дворічні діти ще не спроможні грати разом в ігри з правилами. Близько в трирічному віці виникає сюжетно-рольова гра, яка спочатку має епізодичний нестійкий характер.

Динаміка провідної діяльності в ранньому віці.

В ранньому віці дитина відкриває для себе світ предметів та їх призначення як надбань людської матеріальної та духовної культури – за рахунок функціонування провідної діяльності віку – предметно-маніпулятивної. Її відмінність від простого маніпулювання предметами дитиною немовлячого віку полягає в тому, що способи дій дитини з предметами починають підкорятись функціональному призначенню даних предметів в житті культурної людини.

Піврічне маля з ложкою, м'ячем чи книгою, стільчиком діє зовсім інакше, ніж шести-восьмимісячна дитина, тобто активність дитини старшого віку з предметами носить характер дій відповідних загальнокультурному призначенню цих предметів. На третьому році життя дитини у неї спостерігаються перші ознаки формування статевої поведінки через наслідування. Дитина починає більше копіювати дорослому однієї з нею статі, причому перевагу надає поведінці своїх батьків, аніж інших дорослих.

Особливості розвитку пізнавальної сфери переддошкільників.

Вік від одного до трьох років – це стадія сензитивності дитини до мовних впливів. У першій її фазі, коли відбувається оволодіння ходою і предметними діями темп розвитку активного мовлення дещо повільніший, а у другій фазі (після двох років і далі) він прискорюється. Перше півріччя другого року характеризується розширенням розуміння дитиною звернутого

до неї мовлення дорослих, розуміння дитиною запитань, нескладних доручень, пов'язаних з ходою та предметними діями, дає можливість дорослим збагачувати дитячий пасивний словник. Сприймаючи названий дорослим предмет у різних умовах, чуючи слово, що означає одну і ту ж дію, але щоразу з різними предметами, дитина починає усвідомлювати слово як узагальнений сигнал. До двох років дитина починає розуміти всі слова, що стосуються її оточення.

Важливим досягненням дитини є оволодіння нею слуханням мовлення, зокрема інструкцій, спрямованих на керівництво її діями та розповідей. На другому-третьому році життя діти охоче слухають оповідання, казки та вірші, це слухання збагачує перед дошкільників пізнавальною інформацією, знайомить з моральними ситуаціями та оцінками, що сприяють початковому моральному вихованню.

Формування особистості дитини раннього віку. Криза 3 років.

Слід загострити увагу на кризі трьох років. Криза трьох років – об'єктивно існуюче явище у розвитку взаємин дитини з дорослим. У маляти з'являється тенденція до самотійного задоволення своїх потреб, а дорослий зберігає старий тип взаємин і тим самим обмежує активність дитини. Нормальна дитина, що правильно розвивається, опирається минулим взаєминам. Вона капризує, робить все навпаки, всіляко показуючи своє негативне ставлення до вимог дорослого. Така поведінка дитини має вибірковий характер – стосується лише дорослих, які „зазіхають” її на свободу. Важлива позиція дорослих – абсолютне наполягання на своєму може викликати невроз дитини, залякати її, зламати паростки волі, а потакання – розбестити малюка. Криза трьох років – явище важливе, але перехідне, прагнення самотійності, дорослості надалі задовольниться у грі дитини.

Сучасна школа не починає навчання з нуля. Вона розраховує на те, що діти приходять у I клас з достатнім колом знань і навичок, а головне - з розвиненим сприйняттям і мисленням, що дозволяє систематично спостерігати досліджувані предмети і явища, виділяти в них істотні особливості, міркувати й робити висновки

Характеристика соціальної ситуації розвитку молодшого школяра. Поява в житті суспільства системи загальної обов'язкової середньої освіти зумовила виділення особливого періоду в розвитку дитини —*молодшого шкільного віку*. Він відсутній у дітей, які взагалі не вчилися у школі, або освіта яких завершилася на цій початковій ланці.

У цей період відбувається активне *анатомо-фізіологічне дозрівання* організму. До семи років завершується морфологічне формування лобного відділу великих півкуль, що створює сприятливі можливості для здійснення довільної поведінки, планування й виконання певної програми дій.

Криза семи років є перехідним періодом, що відділяє дошкільне дитинство від молодшого шкільного віку. Це криза саморегуляції, яка нагадує кризу першого року. Її основні **симптоми**: втрата безпосередності поведінки (між бажанням і вчинком вклинюються внутрішні переживання

щодо правомірності чи доцільності власних дій); манірність поведінки (намагаючись виправдати сподівання дорослих, дитина відверто демонструє навіть ті позитивні якості, які їй не властиві); симптом *"гіркої цукерки"* (дитині погано, але вона намагається це приховати).

Якщо криза трьох років була пов'язана з усвідомленням себе як активного суб'єкта у світі предметів, то тепер дитина починає усвідомлювати своє місце у світі суспільних відносин, що докорінно змінює її самосвідомість. Як вважає ІІІ. Божович, криза 7 років — це період зародження соціального *"Я"* дитини.

Зміна самосвідомості зумовлює переоцінку цінностей. Те, що було важливе раніше, стає другорядним. Колишні інтереси, мотиви втрачають свою спонукальну силу, їм на зміну приходять нові.

Криза вимагає переходу до нової соціальної ситуації. Усе, що стосується навчання, виходить на перший план, а те, що пов'язане з грою, стає менш важливим. Маленький школяр продовжує із захопленням гратися ще довго, але гра вже перестає бути основним змістом його життя.

Завдання 1. До психолога-консультанта звернулась мати Володі (8 років) зі скаргою на порушення поведінки в школі і вдома. Хлопець недисциплінований і дратівливий. Йому характерна афективна збудливість, під час якої хлопчик стає агресивним, б'є дітей, рве книжки і зошити, намагається розбити скло, погрожує, що викинеться з вікна. Коли мати його карає, б'є посуду, замахується на неї, іноді втікає з дому і до ночі пропадає на вулиці.

Володя народився від другої вагітності (перша закінчилась викиднем), яка мала важкий перебіг. У перші роки життя хлопець відставав у розвитку мовлення. Вирізнявся руховою розгальмованістю, надмірною рухливістю, часто відволікався.

Коли Володі було 7 років, мати ролучилась з чоловіком — хронічним алкоголіком. Батько переїхав жити до своєї матері. У даний час хлопець живе з мамою і бабцею. Обстановка у сім'ї неспокійна, бо батько часто приходить, скандалить і лаїться нецензурними словами. Коли батька немає, хлопець сумує за ним, сердиться на маму за те, що вона його вигнала, пробує дзвонити йому по телефону і розшукувати його. Коли ж батько приходить п'яним і свариться з мамою, Володя кричить, захищає маму, накидується на батька.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Проаналізуйте ситуацію психічного розвитку дитини.
3. До яких психологічних наслідків розвитку особистості хлопця може призвести сімейний конфлікт?
4. Як їм можна запобігти?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Завдання 2.

На психологічну консультацію прийшла вчителька 7-річного першокласника Сергія з проханням перевірити його пам'ять. Вчителька

схвилювано розказувала про те, що хлопець не здатний запам'ятати, що задали додому. Вдома він завжди говорить батькам, що не пам'ятає, що задавали, і ті дізнавались завдання в інших дітей (першокласники цієї школи не записували домашніх завдань). На уроках він відповідав, що не пам'ятає, що вчив вдома.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Що насамперед має з'ясувати психолог?
3. Як можна виявити, чи це не симуляція з боку дитини?
4. Які психологічні заходи необхідно вжити для покращення ситуації?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Теми для рефератів:

1. Загальна психологічна характеристика немовля.
2. Загальна характеристика раннього дитинства.
3. Концепції психічного розвитку дитини сучасних вітчизняних психологів (Л. І. Божович, В. А. Петровський і ін.).
4. Періодизація психічного розвитку за Д.Б.Ельконіним.
5. Навчальна діяльність як ведучий вид діяльності в молодшому шкільному віці. її структура.
6. Загальна психологічна характеристика немовля.
7. Загальна характеристика раннього дитинства
8. Система поглядів на психічний розвиток людини С. Л. Рубинштейна і його послідовників К. А. Абульханової-Славської, Л. І. Анциферової та ін.
9. Погляди на закономірності психічного розвитку лєнінградської психологічної школи (Б. Г. Ананьєв і ін.).
10. Концепції психічного розвитку дитини сучасних вітчизняних психологів (Л. І. Божович, В. А. Петровський і ін.).
11. Періодизація психічного розвитку за Д.Б.Ельконіним.

Література

Основна:

1. Вікова і педагогічна психологія: навчальний посібник / В. М. Поліщук. Вид. 3-тє, виправ. Суми: Університетська книга, 2010.
2. Вікова психологія: навч. посіб.: рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ: Центр учб. літ., 2018.
3. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб.: рекомендовано МОН України. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ: Центр учб. літ., 2018.
4. Гуцало Е. У. Вікова психологія: Курс лекцій. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. Каф. психології. Кіровоград, 2014.
5. Кацавець Р.С. Вікова психологія: навч. посіб..Київ: Алерта, 2019.
6. Кочеміровська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакті з законом. Харків. Громад. Альтернатива. 2010.
7. Кутіщенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посіб.: рекомендовано МОН України. 2-ге вид. Київ: Центр учб. літ., 2016.

8. Мандель Б.Р. Возрастная психология: учеб. пособие. Киев: СВАРОГ. 2015.

Додаткова:

1. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / В. М. Поліщук. Вид. 3-тє, виправ. Суми : Університетська книга, 2010.

2. Гуцало Е. У. Вікова психологія: Курс лекцій. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. Каф. психології. Кіровоград, 2014.

Тема № 3: Психологічні особливості підліткового віку. Психологічні особливості юнацького віку. Міжособистісні прихильності. Дружба. Психосексуальний розвиток та взаємовідносини між юнками та дівчатами.

Семінарське заняття Психологічні особливості підліткового віку. Психологічні особливості юнацького віку. Міжособистісні прихильності. Дружба. Психосексуальний розвиток та взаємовідносини між юнками та дівчатами.

Навчальна мета заняття: сформувати у здобувачів вищої освіти уявлення про особливості розвитку особистості підлітка; про розвиток вищих психічних функцій у підлітковому віці; соціальну ситуацію особистісного зростання сучасного підлітка. сформувати у курсантів уявлення про особливості розвитку особистості юнаків; про розвиток вищих психічних функцій у данному віці; соціальну ситуацію особистісного зростання сучасного юнака. сформувати у здобувачів вищої освіти уявлення про емоційні прихильності юнаків; дружбу у данному віці; дружбу в міжособистісних відносинах. сформувати у здобувачів вищої освіти, (майбутніх психологів) уявлення про психосексуальний розвиток та взаємовідносини між юнками та дівчатами

Кількість годин – 6 годин.

Навчальні питання:

1. Особливості фізичного розвитку підлітків.
2. Соціальна ситуація розвитку.
3. Криза тринадцяти років і її психологічне значення.
4. Стосунки з однолітками та дорослими.
5. Розвиток пізнавальних процесів.
6. Навчальна діяльність підлітка.
7. Формування особистості підлітка.
8. Особливості фізичного розвитку.
9. Соціальна ситуація розвитку.
10. Взаємини з дорослими та однолітками.
11. Пізнавальні процеси і розумовий розвиток.
12. Формування особистості в період ранньої юності.
13. Генезис емоційних прихильностей.
14. Дружба в юнацькому віці.
15. Вікова динаміка дружби в міжособистісних відносинах.
16. Психосексуальна ідентифікація та засвоєння статевої ролі.

17. Психологія юнацької сексуальності.
18. Дружба та любов юнаків і дівчат.
19. Диференційно-психологічні аспекти психосексуального розвитку.

Методичні вказівки

Здобувачам вищої освіти варто знати: що є рушійними силами розвитку психіки підлітка? Як розвивається особистість підлітка? Що таке «криза особистості підлітка»? Як розвиваються психічні функції підлітка? Як проходить соціальна ситуація особистісного зростання підлітка?

Здобувачам вищої освіти варто вміти: володіти основними поняттями та визначеннями теми. Давати характеристику періоду підліткового віку. Визначати види діяльності, що стимулюють соціальний, статевий та загальноорганічний розвиток підлітка та надавати порівняльну характеристику.

Завдання 1. Батьки Аркадія мають вищу освіту і займають дуже престижні посади. Аркадій – первісток, з яким у них були пов'язані дуже великі надії. Вже у молодших класах музичної школи він вирізнявся серед маленьких скрипалів „дорослим звуком”. Рано почав писати музичні мініатюри. Йому все більше подобалось здивування, яке він читав в очах оточуючих. Батьки часто хвилювались з приводу здоров'я хлопчика. У дошкільному віці він мав струс головного мозку (впав з даху сарая під час літніх канікул). З того часу його оберігали від будь-якої небезпеки. Його життя нагадувало акваріум, а сам Аркадій – дорогоцінну рибку, яка викликала захоплення і заздрощі. Після 8-го класу Аркадій поступив до музичного училища. Тут все було по іншому. Найбільш незвичним було те, що ніхто не вважав його винятковою дитиною. Його примушували робити те, що йому зовсім не подобалось. Викладач музики не сприймав серйозно його суджень й інтерпретації музичних творів. Напередодні екзамену стосунки між Аркадієм та викладачем музики переросли у конфлікт. Хлопцеві пред'явили ультиматум: або він візьме до уваги всі зауваження викладача, або його не допустять до іспиту. Вдома Аркадій заявив, що більше не буде терпіти „цю бездарність” і що його ноги більше не буде у музучилищі. Мати зрозуміла, що без училища розвіється її мрія про консерваторію і велике музичне майбутнє сина. Її спроба вплинути на педагогів не призвела до успіху. Тоді вона переключилась на сина. Однак син звинуватив її у лицемірстві і марнословстві. Він ганьбив всіх і усе. Батько не витримав і уперше в житті побив свого 15-річного сина. Аркадій з горящими від ненависті очима прокляв батьків і закрився у своїй кімнаті. Коли його викрики з-за дверей припинились, батьки настрашилися і висадили двері. Хлопець поспішно складав щось у рюкзак, ігноруючи їхні запитання. Візит до психіатра показав, що хлопець не має ознак психоза.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Хто з діючих осіб потребує психологічної допомоги? Які психологічні проблеми вони мають?

3. Які порушення особистісної сфери має підліток і у чому їхні причини?

Завдання:

До шкільного психолога звернулась жінка. Її син-старшокласник Максим вчиться у сусідній школі. Однак вона звернулась до психолога саме цієї школи, бо ніколи б не наважилась прийти до школи сина з подібним звертанням. Жінка скаржилась на сина, що він погано себе поводить і дуже погано ставиться до неї. Останнім часом, коли до закінчення школи залишилось близько півроку, Максим почав прогулювати заняття, а тепер і зовсім закинув навчання. На критику і навіть дружні поради відповідає грубістю. Мати переконана, що в сина не все гаразд з психікою. Виховувала вона його сама, без батька. З чоловіком розлучилась, будучи вагітною. Стверджує, що синові нічого не шкодувала, все життя ні у чому не відмовляла. Навіть заміж через нього не вийшла (ця думка рефреном проходила через все оповідання матері).

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Сформулюйте гіпотези стосовно можливих причин поведінки юнака.
3. Що, на Вашу думку, слід вияснити психологу про Максима?

Завдання 3. Олесь (5-ти класник) – незграбний, в окулярах, негативно реагує на зауваження, відразу підвищує голос, плаче, втікає з класу. На уроках думає дуже повільно. Справляє враження слабо розвинутої дитини. Переважає оцінка 4 (за 12-ти бальною шкалою). З однокласниками стосунки не склались. Сидить сам за останньою партою, незважаючи на поганий зір. Друзів ні в школі, ні на дворі не має. Переважно мовчить, за власною ініціативою ні до кого не звертається. Всім своїм виглядом дає зрозуміти, що йому ніхто не потрібний. Особливо напружені стосунки з дівчатами. Складається враження, що він їх ненавидить. Одного разу розізлившись, він одній з однокласниць вивихнув руку. Сім'я Олесь на перший погляд благополучна: мати і батько уважні, добрі, про дітей турбуються, вдома є все, що необхідно для їхнього розвитку. Коли Олесю було 4 роки, в нього з'явилась сестричка, від народження хвора на дитячий церебральний параліч. В результаті Олесь перестав бути улюбленцем сім'ї, тому що батьків відволікала турбота про здоров'я доньки. Вони і тепер приділяють їй значну увагу, а хлопцю надана певна самостійність. Правда, він нею не особливо користується, так як через ожиріння діти дражнять його, і він ні з ким не дружить.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Проінтерпретуйте психологічні особливості поведінки Олесь.
3. З чим пов'язані особливості його особистості?

Існує безліч теорій юності. Біологічні теорії розглядають юність перш за все як певний етап еволюції організму, вважаючи, що саме біологічні процеси росту детермінують **всі інші**

Особливості фізичного розвитку

Рання юність (від 14-15 до 18 років) — це період завершення фізичного дозрівання організму, завершальний етап початкової соціалізації особистості. Фізичний розвиток старшокласників характеризується подальшими анатомічними та фізіологічними змінами, тісно пов'язаними між собою. Темпи збільшення зросту та ваги сповільнюються, причому юнаки надолужують недавнє відставання від дівчат.

Соціальна ситуація розвитку

Основне соціальне завдання на цьому етапі — вибір професії, соціальне та особистісне *самовизначення*. До моменту закінчення школи юнаки та дівчата вже мають бути психологічно готовими до дорослого життя. Йдеться про сформованість властивостей, здібностей та потреб, які дозволили б молодій людині повною мірою реалізувати себе в праці, громадському житті, майбутній сім'ї. Передусім — це розвиток потреби в спілкуванні та освоєння способів його здійснення, формування теоретичного мислення й уміння орієнтуватись у різних його формах (науковому, художньому, етичному, правовому тощо), що знаходить своє вираження в основах наукового та громадянського світогляду; розвиток рефлексії, яка забезпечує усвідомлене й критичне ставлення до себе, становлення готовності до трудової діяльності.

Пізнавальні процеси і розумовий розвиток.

У ранньому юнацькому віці закріплюються і вдосконалюються психічні властивості, набуті раніше. Водночас відбуваються подальші якісні зміни всіх сторін психічної діяльності, які і є основою становлення особистості на цьому етапі розвитку. Розкрити розвиток наступних пізнавальних процесів: Сприймання, Увага, Мислення, Мовлення, Уява. Якщо для дітей єдиною усвідомленою реальністю є зовнішній світ, куди вони проєктують і свою фантазію, то рання юність знаменується відкриттям власного внутрішнього світу, розвитком здатності заглиблюватися в себе, у світ своїх переживань і психічних станів. Значне місце у психічному житті в цьому віці посідають мрії, які стають особливо конкретними і дієвими. Порівняно з підлітковим віком ставлення до витворів власної уяви стає критичнішим, посилюється самоконтроль. Досконалішою стає репродуктивна уява. Водночас розвивається і творча уява, що знаходить своє відображення в різноманітних видах творчої діяльності (наукової, художньої, технічної та ін.).

Формування особистості в період ранньої юності.

У порівнянні з підлітками зростає рівень свідомого *самоконтролю*, хоча саме в цьому віці найчастіше скаржаться на слабкість волі, залежність від зовнішніх впливів такі характерні риси як примхливість, ненадійність, схильність легко і безпідставно ображатися тощо.

Розвиток самосвідомості

У період ранньої юності принципово змінюється ставлення до власної особистості. Якщо для підліткового віку характерним є бурхливий розвиток самосвідомості, то тепер йдеться вже про формування нової якості: усвідомлення себе як неповторної особистості, із власними думками, переживаннями, почуттями, поглядами й оцінками. Високий рівень розвитку *самосвідомості* породжує інтерес до власної особистості, до форм її організації та саморегулювання. Основний психологічний здобуток юності — власний внутрішній світ. Зовнішній, фізичний світ тепер є лише однією з можливостей суб'єктивного досвіду, центром якого є власна особистість, власне "Я". Як відомо, відкриття для себе власного внутрішнього світу розпочинається вже у підлітковому віці. У цей же період розвивається формально-логічне мислення. Інтелектуальний розвиток, що супроводжується нагромадженням і систематизацією знань про світ, і інтерес до власної особистості та розвиток рефлексії виявляються у ранній юності тією основою, на якій ґрунтується світогляд. Картина світу при цьому може бути матеріалістичною, ідеалістичною, формуватися на базі релігійних уявлень тощо. Варто мати на увазі, що світоглядні проблеми не вирішуються раз і назавжди. Наступні кризи, труднощі, життєві колізії приведуть до перегляду юнацьких позицій. Доросла людина буде повертатися до цих "вічних" проблем, відмовляючись від своїх колишніх рішень або ж утверджуючись у них знову, але вже на іншому, вищому рівні. Загалом юність — це період стабілізації особистості, формування системи стійких поглядів на світ та своє місце в ньому, особистісного та професійного самовизначення. У юнаків та дівчат вища, порівняно з підлітками, самоповага. Інтенсивно розвивається саморегуляція, зростає контроль за власною поведінкою, проявом емоцій, а настрої стає стійкішим і усвідомленішим.

Завдання 3. Батько 15-річного хлопця скаржиться на боягузтво і сором'язливість свого сина. Ці якості хлопець мав з раннього дитинства. Батько давно намагався боротись з ними. Він примушував хлопця долати свій страх: кидав його у воду у глибині, щоб навчити плавати, посилав одного увечері до лісу. Хлопець боявся, плакав, однак батько наполягав на своєму, виховуючи у ньому „мужчину”. Незважаючи на все це, хлопець залишався нерішучим і боягузливим. Він так і не навчився долати свої страхи. Більше того, з роками вони посилювались.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. До яких наслідків може призвести такий стереотип виховання?
3. На що у першу чергу має бути спрямована консультативна допомога?

Одним з найяскравіших показників ефективності міжособистісних стосунків є стабільність емоційних проявів

Акт міжособистісного спілкування — це не просто вплив людини на людину, а їх безпосередня взаємодія. Процес спілкування виглядає як система пов'язаних між собою актів. Міжособистісна взаємодія розглядається як такий зв'язок (комунікація), який включає в себе обмін не

тільки діями, але й уявленнями, ідеями, інтересами, настроями, емоціями, почуттями й установками між людьми.

Юність – вік специфічної емоційної сензитивності. У цей період інтенсивно реалізуються і розквітають за сприятливих умов всі ті потенції емоційності людини, які закладені у її природі. Для емоційного життя юнаків притаманним є те, що в ці роки не тільки переживаються предметні почуття, а й формуються почуття узагальнені (почуття прекрасного, почуття трагічного, почуття гумору і т. д.). Ці почуття висловлюють вже загальні, більш-менш стійкі світоглядні настанови особистості. Говорячи про емоційну сферу особистості, важливо приділити увагу й емоційній культурі – вихованості емоцій; рівню розвитку емоцій, який передбачає емоційну чуйність, а також відповідальності за свої переживання перед собою і оточуючими.

Юнацький вік – вік зростання сили Я, його здатності проявити і зберегти свою індивідуальність; у цей час вже є підстави для подолання страху втрати свого Я в умовах групової діяльності, інтимної близькості. Міжособистісні стосунки в юнацькому віці відіграють значну роль, хоча і відрізняються двома протилежними тенденціями: розширенням сфери (збільшення кількості контактів, розширення меж спілкування), з одного боку, і зростаючою індивідуалізацією, відокремленням, з іншого. Характерною рисою міжособистісних стосунків є загострення потреби в дружбі, яка стає стійкішою і глибшою. Юнацька дружба унікальна, вона посідає виняткове місце серед інших прихильностей. Підвищуються вимоги до дружби, ускладнюються її критерії. У цьому віці досить типовою є ідеалізація друзів та дружби у цілому. У зв'язку з цим, попри розширення сфери спілкування, кількість друзів в юнацькому віці, у порівнянні з підлітковим, значно зменшується.

Стає актуальним пошук супутника життя і однодумців, зростає потреба у співпраці з людьми, зміцнюються зв'язки з референтною групою, з'являється відчуття інтимності з певними людьми. Розпочавши в отроцтві створення своєї особистості, вперше свідомо будуючи способи спілкування, молода людина продовжує цей шлях удосконалення значущих для себе якостей в юності.

Саме в юності загострюється потреба до відокремлення, прагнення захистити свій унікальний світ від вторгнення сторонніх і близьких людей для того, щоб через рефлексії зміцнити почуття особистості, щоб зберегти свою індивідуальність, реалізувати свої домагання на визнання. Відокремлення як засіб утримання дистанції при взаємодії з іншими дозволяє молодій людині «зберігати своє обличчя» на емоційному та раціональному рівні спілкування.

Емоційний стан особистості і міжособистісні стосунки юнаків знаходяться у взаємозв'язку і характеризуються загальною психологічною особливістю: силою прояву емоцій, що входять до емоційної сфери особистості, і співвідношенням рівнів міжособистісних стосунків. Рівень міжособистісних стосунків у колективі юнаків залежить від ступеня розвитку

емоційної адекватності, емоційної згуртованості та їх співвідношення. Між спрямованістю особистості і міжособистісними стосунками юнаків існує зв'язок, який виражається у впливі особливостей спрямованості особистості на формування різних видів міжособистісних відносин. Завдяки особливостям емоційної сфери юнаки можуть оцінювати навколишніх людей, встановлювати певне значення відносин, які набувають протягом певного періоду часу. Отже, взаємозв'язок особливостей емоційної сфери особистості та міжособистісних стосунків юнаків безперечно існує. Чим більше особистість емоційно врівноважена, тим легше їй буде встановлювати контакти з оточуючими людьми.

Перший етап – формування статевої самосвідомості, статевая ідентифікація, тобто усвідомлення належності індивіда до певної статі. Складається з уявлення людини про те, наскільки вона схожа на інших людей своєї статі, й уявлення про те, на кого б вона хотіла бути схожою. Зміст етапу значною мірою детерміновано статевим диференціюванням мозку в пренатальному періоді, тобто до народження дитини.

Упродовж перших шести років діти із повністю залежних швидко стають відносно незалежними. Вони більше дізнаються про своє тіло, у них навіть у ранньому дитинстві з'являються сексуальні відчуття. Між другим і третім роками життя діти дізнаються про фізичні відмінності між чоловіками та жінками. У цей період вони починають пізнавати своє тіло і також можуть намагатися досліджувати тіла своїх друзів (гра в лікаря). Спілкуючись з іншими, порівнюючи себе з ними, дитина отримує образне уявлення про свою статеву належність, а у процесі гри уточнює будову свого тіла і починає засвоювати статеву роль. Розуміння статевої належності реалізується через дитячу цікавість, вивчення своїх статевих органів. Таким чином, інтерес до геніталій у маленьких дітей справді пізнавальний.

Етап можна вважати завершеним, коли дитина чітко засвоїла, хто вона - хлопчик чи дівчинка. До 4-6 років діти вже повинні розуміти, що стать змінити не можна, і віднесення людини до чоловічої або жіночої статі визначається будовою геніталій.

Другий етап - формування стереотипу статевої поведінки - публічного вираження статевої ідентичності, що відповідає прийнятим у суспільстві нормативам і забезпечує індивіду належність до певної статі очима інших людей. Цей етап триває впродовж усього препубертатного періоду. Навички і стиль статевої поведінки формуються в іграх та у побуті. Хлопчик засвоює чоловічий тип поведінки, а дівчинка - жіночий. Зміст етапу реалізується, насамперед, через виховання в сім'ї - поведінка і розподіл ролей матері та батька. Він багато в чому визначає формування відповідної статевої ролі в дитини.

Діти в молодшому шкільному віці стають більш інтровертними і сором'язливими. Сексуальність набуває прихованого характеру, а їхній моральний розвиток викликає посилення відчуття сорому щодо неї.

Третій етап - формування сексуального потягу, вибір об'єкта потягу, реалізація цього потягу. У формуванні сексуального потягу беруть участь як

гормональний фон (ступінь статевої зрілості), гени, інстинкти, так і відповідний рівень психічної та соціальної зрілості (особливо моральної), сексуальне виховання.

Третій етап включає три стадії: платонічна стадія - 9-11 років, еротична стадія - 12-14 років і стадія сексуального потягу - 15-17 років.

У період статевого дозрівання соціальна ідентичність доповнюється пошуком психологічної ідентичності. Підлітки розмірковують про особисті якості й цінності, а також замислюються про своє місце в житті. Таким чином, психосексуальний розвиток підлітка не можна розглядати відокремлено від статевого, психічного і соціального дозрівання. У становленні сексуальності послідовно формується емоційний, потім тілесний компонент і лише згодом, у міру дозрівання моралі, - почуття відповідальності.

Характеристики стадій підліткової сексуальності.

Платонічна стадія - стадія дитячої закоханості. З початком статевого дозрівання (9 -11 років) молодші підлітки вступають у платонічну стадію розвитку сексуальності (дитяча закоханість). Вони вчаться знайомитися, звертати на себе увагу і спілкуватися з об'єктом своєї закоханості. Про те, що дитина досягла цієї стадії, свідчить поява інтересу до своєї зовнішності, одягу, косметики і прикрас, прагнення виділитися серед однолітків, проявів уваги до об'єкта закоханості.

Найголовніше в дитячій закоханості - це прагнення емоційної близькості, «душевного» спілкування. На цьому етапі розвитку підлітки вчаться показувати свої симпатії, спілкуватися наодинці, обговорювати різні теми. Вони вперше наважуються написати записку, зізнатись у своїх почуттях.

У платонічному потягу поки що немає власне сексуальної сторони. Однак саме дитяча закоханість значною мірою формує емоційно - чуттєвий компонент кохання в майбутніх дорослих стосунках.

У цей момент успішність дитини може знизитись, але причина не в самій закоханості, а в фізіологічних змінах. З початком статевого дозрівання підвищується активність підкіркових структур мозку, зокрема гіпоталамуса. Саме це забезпечує пубертатний «стрибок росту». А активність кори головного мозку, що відповідає за інтелект, тимчасово знижується.

Заборони батьків на спілкування з об'єктом закоханості можуть викликати у підлітка негативні реакції: протест, думки про втечу з дому і навіть спроби суїциду. Що більше можливостей для закоханості на ранніх етапах становлення сексуальності, то легше буде людині в подальшому знайти собі супутника життя. Навпаки, єдине і нерозділене кохання у підлітковому віці може обмежити можливості створення сім'ї у майбутньому.

Еротична стадія. Приблизно у віці перших місячних у дівчат і перших полюцій у юнаків (12-14 років) відбувається початок еротичної стадії сексуального розвитку.

На цій стадії виникає тілесний компонент любові як гармонійний і природний перехід до майбутньої статевої близькості: еротичні фантазії,

бажання доторкнутися до того, кого любиш, поцілувати й обійняти. Еротичний потяг виявляється по-різному, але кілька із перелічених нижче ознак мають бути обов'язково наявні:

- інтерес до еротичних журналів і відеопродукції, до «жіночих» романів; ведення особистого щоденника;
- бажання писати вірші;
- розмови по телефону (вони стають дуже довгими);
- прохання погуляти довше, відпустити на вечірку, дискотеку;
- нічні полюції і ранкові ерекції у хлопчиків;
- мастурбація;
- еротичні розмови з нецензурними виразами у середовищі однолітків;
- прагнення усамітнитися з об'єктом закоханості.

Сексуальна поведінка виявляється у дотиках, обіймах, поцілунках. Важливою формою тілесного контакту є танці, а внаслідок цього і більш тісне особисте спілкування. Так відбувається освоєння комунікації в парі, двоє людей вчаться довіряти одне одному. Зазвичай навіть під час тілесного спілкування на етапі формування еротичного потягу в статеву близькість підлітки не вступають, але у них виникає потреба у вивченні фізіології статевого акту і безпечного сексу.

Якщо зустрічі закоханих стають регулярними, якщо обоє відчують задоволення від обіймів і поцілунків, поступово між ними долаються сором і страх, а підлітки починають замислюватися про сексуальні стосунки. Насправді це відбувається лише після досягнення фізіологічної зрілості (15-17 років).

На стадії сексуального потягу з'являється бажання статевої близькості. Підлітки починають вступати в сексуальні стосунки.

Для дівчат у сексуальних стосунках набагато важливішим є емоційний компонент, а для юнаків – тілесний. Дорослі чоловіки, зазвичай, вступають у сексуальні стосунки з тими, хто їм подобається. Хлопці-підлітки, потяг яких недиференційований, іноді починають статеве життя зовсім не з тими дівчатами, у яких вони закохані.

Дівчатка починають дозрівати раніше, але при цьому сам процес статевого дозрівання у них триваліший. Так, коли дівчата вже починають закохуватись, у хлопчиків ще зберігаються суто дитячі інтереси, дівчата їх мало цікавлять. Однак у процесі статевого дозрівання сексуальний потяг у хлопців з'явиться раніше, ніж у дівчат, які на той час ще перебувають на еротичній стадії сексуального розвитку. Тому дівчата інколи починають статеве життя під тиском партнера, не відчуючи в цьому справжньої потреби.

Темпи психосексуального розвитку підлітків

Існує кілька варіантів психосексуального розвитку (ПСР), які визначаються індивідуальними фізіологічними особливостями (співвідношенням рівнів статевих гормонів і гормону росту), а також психологічними чинниками (насамперед, ставленням до сексуальності дитини в сім'ї).

Нормальний ПСР. Для цього варіанта характерні середні темпи фізичного і статевого розвитку. Підлітки з нормальним ПСР мають середній зріст і масу тіла. Середній вік перших місячних 13,5 років, перших полюцій – 15 років. Формування сексуального потягу завершується до 16-17 років, він слабо виражений або помірно. Підлітки цього психологічного типу найчастіше цілком задовольняються заняттями й інтересами, не пов'язаними із сексом. Установка «хочеться спробувати, але розумію, що ще рано» стримує їхню сексуальну активність. У них частіше спостерігається високий інтелект і не дуже високий гормональний фон.

Прискорений ПСР. Для підлітків цієї групи властивий нормальний або бурхливий фізичний розвиток, вони мають фенотипічний вигляд дорослої жінки або чоловіка. Їхня сексуальна активність може виявитися вже із 12-13 років. У всіх осіб цієї групи до 15-16 років спостерігається регулярне статеве життя, як правило, з високим ступенем задоволеності.

Дівчата зазвичай середнього або нижче середнього зросту, трохи пухленькі. Психологічно вони спокійні, доброзичливі, життєрадісні, комунікабельні. Потяг до розваг переважає мотивацію до навчання. Нерідко є лідерами молодіжних компаній. Юнаки також зазвичай середнього або нижче середнього зросту, широкоплечі, міцної статури. Високий рівень андрогенів забезпечує їх високу фізичну активність, наполегливість, агресивність. Статеве життя починають із 13-14 років. У підлітків цієї групи в сексуальності переважає фізіологічний компонент над емоційним. Вони не цінують тривалих залицянь. Головне для них – отримати задоволення. Вони швидко закохуються і швидко остигають до партнера. Вони мають найвищий ризик небажаної вагітності і зараження інфекціями, що передаються статевим шляхом. Дівчата цього типу частіше стають жертвами сексуального насильства.

Загалом раннє статеве життя без психоемоційного компонента може принести розчарування і стати потужним джерелом стресу та причиною неврастенії. Конфлікти з батьками через їх неприйняття раннього статевого досвіду доньки або сина можуть спровокувати втечу підлітка з дому. У такій ситуації жодні вмовляння і заборони не ефективні, оскільки активність лімбічної системи домінує над активністю префронтальної кори головного мозку: підлітки спочатку роблять і тільки потім думають, що зробили. Тому вже до 12 років їх потрібно ознайомлювати із заходами щодо профілактики вагітності та інфекцій.

При уповільненому ПСР усі стадії статевого потягу з'являються пізніше, ніж за нормального розвитку. Платонічний потяг формується лише до 14-15 років. Зовні такі підлітки або мініатюрні, або при нормальному зрості мають недостатню масу тіла. У дівчат місячні з'являються після 15-16 років. Еротичний потяг формується після 16 років, а сексуальний - у 18-20 років. Відсутність сексуального потягу сприймається як сором'язливість, порядність і збігається з їхніми моральними й етичними установками.

У характері підлітків з уповільненим ПСР є такі риси, як пасивність, інфантильність, споглядальність, тривожність, сором'язливість, замкнутість.

У юнаків часто відбувається помірна соціальна дезадаптація в колективі однолітків. Дівчата не сприймають їх серйозно, і через це у них виникає брак спілкування із протилежною статтю. Зазвичай, підлітки цієї категорії до 16-18 років не мають статевих контактів (статевий потяг у них затримується на платонічній або еротичній стадії). Вони не дають приводів для скандалів у сім'ї, слухняні, старанні, як правило, захоплені навчанням. У таких підлітків розмови про сексуальність (використання презервативів, протизаплідних таблеток, інфекційні захворювання, вагітність та ін.) можуть викликати неприємні почуття, навіть викликати шок. За рівнем біологічного розвитку ці підлітки фактично ще є дітьми, тому виховання їх у тому, що стосується питань статі, має бути дуже делікатним.

Пригнічений ПСР. У цьому випадку розвиток досягає платонічної або навіть еротичної стадії, а потім пригнічується. Перший тип підлітків із пригніченим ПСР - дівчата, які стикаються в родині зі складними проблемами: гіперопікою, емоційною ізоляцією з боку матері, сексуальними домаганнями з боку вітчима; відсутністю батька або наявністю батька-пияка, неправильним статевим вихованням. Дівчина спостерігає важку долю матері і не хоче повторити її, тому внутрішньо відкидає роль жінки й матері. Властива особистісна ригідність: «любов має бути однією-єдиною», почуття неповноцінності – «це не для мене». Другий тип підлітків із пригніченою сексуальністю – це гіперсоціальні юнаки й дівчата з підвищеними вимогами і високими кар'єрними прагненнями. При повній сублімації сексуальності, наприклад у навчання, у юнаків можуть порушитися вироблення сперматозоїдів і ерекційна функція, а у дівчат – менструальний цикл. У деяких підлітків, зазвичай дівчат, статевий потяг витісняється уявленнями про те, що секс – це брудно і вульгарно. Вони намагаються не помічати цієї сторони людського життя. Тоді як психологічні тести виявляють дуже істотну потребу в сексі. При нормальному і навіть пришвидшеному статевому розвитку та високому рівні естрогенів сексуальні переживання у них нічим не заміщуються, що веде до психологічних труднощів і виникнення психосоматичних розладів, таких як виражена вегетативна дисфункція, тобто порушення в роботі внутрішніх органів (серцево-судинної системи, органів дихання, травлення) внаслідок розладу їх нервової регуляції. Можливі хворобливі менструації і маткові кровотечі пубертатного періоду.

Особливості та статевої освіти

Здійснюючи статеве виховання, потрібно дотримуватися таких принципів:

- статеве виховання повинно здійснюватись у взаємодії з усіма іншими напрямками освітньої роботи у школі;
- важливо, щоб зміст, форми і методи статевих виховання відповідали віковим особливостям учнів (зокрема, й етапам статевих розвитку), а також рівню їхніх знань із конкретних тем;

- учні, які глибше цікавляться специфічними питаннями, мають отримувати потрібну інформацію індивідуально або в невеликій групі під час бесіди із запрошеними фахівцями.

Статеве виховання старшокласників має стосуватися більш специфічних питань, включаючи різні аспекти психологічної та фізіологічної сумісності майбутнього чоловіка і жінки, безпосередньо питань підготовки створення сім'ї тощо.

У статевого вихованні потрібно використовувати різні форми й методи. Це і включення відповідних відомостей у різні навчальні предмети, і бесіди класного керівника та фахівців різного профілю з учнями (вчителі предмета «Основи здоров'я», шкільні психологи, медики, соціальні працівники, співробітники правоохоронних органів).

Організаційними формами можуть бути:

- фрагменти уроків й окремі уроки у межах таких навчальних предметів, як «Основи здоров'я», біологія, література, історія. Для цього потрібно вносити відповідні зміни в навчальні програми та підручники без порушення загальної логіки, структури та змісту їх як предметів базового навчального плану;
- факультативні заняття – для проведення їх потрібні навчально-методичні комплекти, що відповідають вимогам для такого роду матеріалів. Доцільно, щоб на вибір учня були запропоновані різні варіанти предметів для факультативного вивчення;
- спільні семінари і тренінгові заняття для батьків та дітей, тематика, зміст і організація яких мають відповідати їхнім запитам.

Теми для рефератів:

1. Загальна характеристика підліткового віку.
2. Погляди на характер психічного розвитку й особливостей підлітка представників різних психологічних напрямків (З. Фрейд, С.Хол, А. С. Макаренко, Р.Бенедикт, К.Левін, Л.С.Виготський і ін.).
3. Девіантна поведінка підлітків.
4. Характер та особливості підліткового віку.
5. Поведінка підлітків.
6. Загальна характеристика ранньої юності.
7. Загальна характеристика ранньої юності.
8. Погляди на характер психічного розвитку й особливостей юнацького віку.
9. Погляди на закономірності психічного розвитку ленінградської психологічної школи.

Література

Основна

1. Вікова психологія : навч. посіб.: рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченко. Київ : Центр учб. літ., 2018.

2. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб.: рекомендовано МОН України. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ: Центр учб. літ., 2018.

3. Кацавець Р.С. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2019.
Допоміжна.

1. Кочемировська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакт з законом. Харків: Громад. Альтернатива, 2010.

2. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій), навч. посіб.: рекомендовано МОН України. 2-ге вид. Київ: Центр учб. літ., 2016.

3. Щотка О.П. Вікова психологія дорослої людини: Навч. Посіб. Ніжин: Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М.Гоголя, 2011.

Тема 4. Профілактика девіантної поведінки дітей.

Семінарське заняття Профілактика девіантної поведінки дітей.

Навчальна мета заняття: сформувати у здобувачів вищої освіти розуміння про особливості проведення профілактичних заходів з неповнолітніми.

Кількість годин – 6 годин.

Навчальні питання:

1. Агресивна поведінка та її профілактика.
2. Вандалізм. Види вандалізму. Профілактика.
3. Булінг. Ознаки. Профілактика.
4. Делінквентна поведінка. Профілактика.
5. Адекватна (залежна поведінка) її профілактика.
6. Загальні основи профілактики девіантної поведінки.
7. Діагностика девіантної поведінки, як умова її профілактики.

Методичні вказівки.

Агресивність-це особистісна характеристика, набута і зафіксована в процесі розвитку особистості на основі соціального наочання, яка полягає в агресивних реакціях на різні подразники, тобто в схильності до агресивної поведінки, що полягає в частих агресивних реакціях значної інтенсивності, які не відповідають подразникам та спрямовані на широке коло соціальних об'єктів. Показником агресивності є кількість агресивних реакцій, що мають місце в реальності чи проявляються у фантазіях.

Тяжкість агресивних проявів можна виявити за низкою параметрів: – частота і легкість їх виникнення; – ступінь неадекватності агресії тій ситуації, в якій вона виникає; – фіксація на агресії; – ступінь напруженості в агресивних діях; – форма агресії; – ступінь усвідомленості агресивних дій.

Класифікація видів агресії-залежить від мети агресії:

- Недеструктивна агресія - наполеглива неворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення мети; це природжений механізм, що слугує для адаптації в середовищі, для задоволення бажань, досягнення цілей розвитку, пізнання і здатності покластися на себе.
- Деструктивна агресія - злісна поведінка, неприйняття, ненависть, лютість, мстивість; бажання заподіяти біль іншому і задоволення, одержуване від цього. Буває: експресивна – виражена у формі мимовільного спалаху

гніву, люті, що не має цільової напруженості (суб'єкт, який викликав подібну агресію, не завжди піддається нападу); ворожа - супроводжується застосуванням насильства, нанесенням шкоди; інструментальна - спрямована на досягнення мети: агресія є засобом її досягнення

За ступенем та способом вираження: вербальна пряма агресія (сварка, крик, обзивання, публічне приниження, відкриті погрози); вербальна непряма агресія (плітки, прихована форма залякування); фізична пряма агресія (частіше всього прояв негативних почуттів безпосередньо проти іншої людини із застосуванням фізичної сили); фізична непряма агресія (вибухи люті, що супроводжуються псуванням предметів, биття кулаками по столі)

Типологія агресивних підлітків:

I групу підлітків характеризує стійкий комплекс аномальних, аморальних, примітивних потреб, прагнення до споживацького проведення часу, деформація цінностей і стосунків. Егоїзм, байдужість до переживань інших, нетерпимість, відсутність авторитетів є типовими рисами цих дітей. Вони егоцентричні, цинічні, озлоблені, грубі, запальні, забіякуваті. В їхній поведінці переважає фізична агресивність.

II групу складають підлітки з деформованими потребами, цінностями. Володіючи більш-менш широким колом інтересів, вони відмічаються загостреним індивідуалізмом, бажанням зайняти привілейований статус через утиснення молодших, слабших, їх характеризує імпульсивність, швидка зміна настрою, брехливість, роздратованість. У цих дітей спотворенні уявлення про мужність, товариську; їм приносить задоволення чужий біль. Прагнення до застосування фізичної сили проявляється ситуативно і лише проти тих, хто слабший.

III групу підлітків характеризує конфлікт між деформованими і позитивними потребами, цінностями, поглядами. Вони відзначаються односторонністю інтересів, пристосовництвом, брехливістю. Ці діти не прагнуть до досягнення успіху, апатичні. В їх поведінці переважає опосередкована і вербальна агресивність.

В IV групу входять підлітки, які відзначаються слабо деформованими потребами, але в той же час відсутністю певних інтересів і досить обмеженим колом спілкування. Вони безвільні, вразливі, підлизуються до сильніших товаришів. Для них типова мстивість і боягузливість. В їх поведінці переважає вербальна агресивність та негативізм

Програма психолого-педагогічної корекції агресивності будується за принципом системності та містить декілька блоків: діагностичний, коректувальний, перевірки ефективності коректувальної дії, рекомендації батькам, вчителям, підліткам. Кожний блок складається з декількох взаємозв'язаних компонентів.

В діагностичний блок можна включити три методики, на основі яких відбудеться комплектування груп. Методика А. Басса і А. Дарки, яка спрямована на визначення рівня агресивності підлітків. Методика Р. Айзенка, що дозволяє достатньо точно виявити індивідуальні особливості, які

схиляють до агресивності підлітків. Проективна методика «Малюнок неіснуючої тварини», спрямована на виявлення неусвідомлюваних і прихованих сторін особистості, у тому числі схильність до агресії. За наслідками діагностики формується група з високим і низьким рівнем агресивної поведінки. Оптимальна чисельність групи від 7 до 12 осіб. Коректувальний блок має на меті: - дати підлітку можливість усвідомити неконструктивність його агресивної поведінки; - навчити підлітка розуміти переживання, стани й інтереси інших людей; - виробити вміння виражати агресію в прийнятних формах; - сформувати навички конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів.

Методи корекції агресивної поведінки старших підлітків:

Щоб отримати первинне уявлення про обмеження, ускладнення і проблеми підлітків, можливе обговорення трьох основних питань:

- Що не подобається і що подобається в житті?
- Що не подобається і що подобається удома?
- Що не подобається і що подобається в школі?

Групова дискусія будується шляхом обговорення учасниками визначених тем або позицій, розгляд їх з різних точок зору. *Аналіз ситуацій*, пропонованих в ігровій формі та моделюючих те, що відбувається в житті підлітків. Дозволяє підліткам проаналізувати свою поведінку, виходячи із програних ситуацій, думок, поведінки інших учасників. *Ігри*, спрямовані на конструктивний вираз негативних емоцій, на розвиток чутливості до переживань інших дітей тощо («Асоціація», «Зобрази проблему», «Зобрази емоцію», «Штовхалки», «Камінець у черевіці» та ін.). *Робота в парах*, *трійках*, *мікрогрупах* для відпрацювання умінь вести діалог («Співрозмовники», «Обмін»), організовувати конструктивну вербальну взаємодію («Стратегія діалогу», «Конкурс ораторів», «Маска»), ефективно взаємодіяти у ситуації конфлікту («Конфлікт у транспорті», «Емоційна доріжка», «Добудовування» конфлікту», «Ікс та ігрек», «Переговори»). *Тренінгові заняття* тривають упродовж 1-1,5 години і включають 10 занять, частота зустрічей – три рази на тиждень.

В блок перевірки ефективності коректувальної дії входять такі компоненти: повторна діагностика, результативність коректувальних занять, внутрішні й зовнішні замовники, зацікавлені в отриманих результатах, у продовженні роботи щодо даної проблеми.

В наступний блок входять конкретні рекомендації батькам, вчителям і підліткам, які сприяють більш повній реалізації психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків.

Вандалізм – безглуздо жорстоке руйнування історичних пам'яток і культурних цінностей. Пік вандалізму припадає на 11-13 років. Вандалізм займає помітне місце в структурі кримінальної активності підлітків 13-17 років. Підлітки-вандали володіють приблизно таким же рівнем інтелекту, як і їх однолітки, проте встигають в школі набагато гірше. В деяких дослідженнях показано, що більшість «злісних вандалів» знаходиться в кризовій ситуації.

Напрями профілактики вандалізму: виховання поважного ставлення до культурної спадщини, продуктів людської праці та творчої діяльності; організація дозвілля учнів, залучення їх до корисної діяльності; усунення конфліктів учнів з батьками, вчителями, однолітками; нейтралізація психічних відхилень, розвиток стійкості особистості, здатності до саморегуляції; організація правової роботи щодо роз'яснення законодавства в частині вандалістичної злочинності.

Булінг (від англ. «bully» – хуліган, забіяка) – це агресивна поведінка, що зазвичай повторюється. Вона має за мету завдати шкоду, викликати страх або тривогу, або ж створити негативне середовище у школі для іншої особи. Більшість даних свідчить про те, що в 5-9 класах середньої школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується.

Ознаки того, що діти є об'єктом булінгу:

діти можуть не хотіти йти до школи або ж плакати чи почуватися хворими у шкільні дні;

вони можуть не хотіти брати участь у спільній діяльності чи соціальних заходах з іншими учнями; – вони можуть поводитися інакше, не так, як звичайно;

вони можуть раптом почати губити гроші чи особисті речі, або ж приходити додому у порваному одязі чи з поламаними речами і при цьому дають неймовірні пояснення;

підлітки, які є жертвами булінгу і/або приставань, можуть також почати говорити про те, щоб кинути школу, і починають пропускати заходи, в яких беруть участь інші учні.

Заходи щодо профілактики булінгу в закладах освіти:

- проведення психодіагностичних досліджень учнів з метою моніторингу ознак, особливостей та причин булінгу як фахівцем (психологом чи соціальним педагогом), так спостереження вчителем за поведінкою учнів (можливих жертв та кривдників);

- проведення навчальних тренінгів для фахівців школи з метою їх ознайомлення із сутністю проблеми та методами її вирішення;

- впровадження в шкільне життя норм, що визнають булінг або інші форми насильства неприйнятними (підготовка своєрідних «шкільних кодексів» тощо);

- включення питань, пов'язаних з булінгом у навчальні програми з предметів, які присвячені основам психології, соціального життя чи здорового способу життя;

- заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямовані на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з булінгом і попередження його випадків;

- формування в учнів конструктивної поведінки щодо булінгу на їхню адресу.

Делінквентна поведінка (від лат delinquens – «проступок, провина») – протиправна поведінка особи; дії конкретної особи, що відхиляються від встановлених в даному суспільстві і в даний період законів, загрожують

благополуччю інших людей або соціальному порядку та є кримінальними в крайніх своїх проявах. У широкому значенні делінквентна поведінка – це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків.

Завдання програми профілактики правопорушень серед неповнолітніх:

- формування позитивних якостей особистості в процесі навчальної, трудової, позашкільної та інших видів діяльності, що сприяють інтелектуальному, морально-етичному, естетичному розвитку, виробленню стійкості до негативних впливів;
- забезпечення протидії втягуванню дітей і молоді в негативні ситуації;
- надання комплексної психолого-педагогічної та медико-соціальної допомоги тим неповнолітнім, які її потребують;
- стимулювання неповнолітніх до здорового способу життя і позитивної соціальної орієнтації, сприяння валеологізації навчально-виховного процесу, навчання з раннього віку навичкам охорони власного життя і здоров'я;
- соціальна реабілітація неповнолітніх, які вчинили протиправні дії або зловживають психоактивними речовинами;
- сприяння виробленню інтегрованих міждисциплінарних підходів у процесі підготовки спеціалістів (педагогів, психологів, медиків, соціологів, юристів, соціальних працівників), батьків та ін.; – об'єднання зусиль різних суб'єктів превентивної роботи.

Напрями профілактичної діяльності щодо подолання делінквентних проявів у поведінці неповнолітніх:

Перший напрям – організація соціального середовища. *Організація у школі виступів молодіжних кумирів, демонстрація спеціально підібраних кінофільмів. Робота в місцях, де діти проводять своє дозвілля і спілкуються. Робота з батьками, чий діти мають прояви делінквентної поведінки; Надання рекомендацій учасникам педагогічного процесу щодо підвищення самооцінки дітей, які мають прояви делінквентної поведінки; поліпшення їх поведінки.*

Другий напрям – інформування. Може проводитися у формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури чи відео і телефільмів про права і обов'язки людей.

Третій напрям – активне навчання соціально-важливих умінь і навичок.

- Тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу.
- Тренінг асертивності або афективно-ціннісного навчання, заснований на уявленні, що делінквентна поведінка безпосередньо пов'язана з емоційними порушеннями.
- Тренінг формування життєвих навичок.

Четвертий напрям – організація діяльності, альтернативної делінквентній поведінці. Ця форма роботи пов'язана з уявленнями про

замісний ефект девіантної поведінки. Альтернативними формами активності визнані: подорожі, випробування себе (походи, спорт із ризиком), значуще спілкування, творчість, позитивна діяльність (у тому числі професійна, релігійно-духовна, благодійна). Можливе залучення дітей у гуртки гри на музичних інструментах, фотогурток, спортивний гурток з волейболу та футболу; похід до лісу для участі в спортивних змаганнях.

П'ятий напрям – організація здорового способу життя: здорове харчування, налагодження режиму праці та відпочинку, фізичні навантаження (зарядка, фізхвилинки, ЛФК), виключення надмірностей.

Шостий напрям – активізація особистісних ресурсів.

Сьомий напрям – мінімізація негативних наслідків делінквентної поведінки. Дана форма роботи використовується у випадках вже сформованої поведінки. Вона спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків.

Залежна/адиктивна поведінка (від англ. addiction – схильність, згубна звичка) - поведінка з відхиленнями, що характеризується прагненням до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності, що спрямована на розвиток і підтримку інтенсивних емоцій.

Етапи діяльності щодо профілактики залежностей неповнолітніх:

Діагностичний, що включає діагностику особистісних особливостей, які можуть вплинути на формування адиктивної поведінки (підвищена тривожність, низька стресостійкість, нестійка Я-концепція, низький рівень інтернальності, нездатність до емпатії, некомунікабельність, підвищений егоцентризм, низьке сприйняття соціальної підтримки, стратегія уникнення при подоланні стресових ситуацій, спрямованість на пошук відчуттів та ін.), а також отримання інформації про становище дитини в сім'ї, про характер сімейних взаємовідносин, про склад сім'ї, про захоплення і здібності дитини, про її друзів та інші можливі референтні групи.

Інформаційно-просвітницький етап, що є розширенням компетенції підлітка в таких важливих сферах, як психосексуальний розвиток, культура міжособистісних відносин, технологія спілкування, способи подолання стресових ситуацій, конфліктологія і власне проблеми адиктивної поведінки з розглядом основних адиктивних механізмів, видів адиктивної реалізації, динаміки розвитку адиктивного процесу і наслідків.

Тренінги особистісного зростання з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки, що включають формування і розвиток навичок роботи над собою

Превенція - дія з метою попередження / профілактики небажаного явища.

Під профілактикою в соціальній педагогіці розуміються перш за все науково обґрунтовані і своєчасно зроблені дії, спрямовані на: запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних обставин в окремої дитини або неповнолітніх, що входять до групи соціального ризику; збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я дитини;

сприяння дитині в досягненні соціально значущої мети і розкритті її внутрішнього потенціалу .

Інтервенція (втручання) - екстрена і невідкладна психологічна швидка допомога, спрямована на повернення людини до адаптивного рівня функціонування, запобігання психопатології, зниження негативної дії травматичної події. Це дія з метою позитивних змін, наприклад, термінове вилучення з антисоціальної сім'ї, компанії, робота з горем і втратою, наслідками насильства чи розлучення тощо.

Соціальний контроль - механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення та підтримки в даному суспільстві нормативного порядку, усунення або нейтралізації, чи мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки. Основними методами соціального контролю є заохочення і покарання.

Корекція – система заходів, спрямованих на виправлення недоліків або відхилень поведінки, компенсацію виявлених відхилень особи через роботу з її мікросоціальним оточенням.

Підходи до вибору профілактичних технологій:

Інформаційний підхід базується на тому, що відхилення у поведінці підлітків від соціальних норм відбуваються тому, що неповнолітні їх просто не знають. Тому основним напрямом роботи повинно стати інформування неповнолітніх про: - їхні права й обов'язки, а також вимоги, які висуває суспільство й держава до виконання встановлених для певної вікової групи соціальних норм; - правові аспекти наслідків поведінки, що відхиляється від норми; - клініко-біологічні наслідки аномальних звичок; - шляхи і способи утвердження здорового способу життя.

В основі соціально-профілактичного підходу є виявлення, усунення і нейтралізація причин і умов, які створюють різного роду негативні явища. Він передбачає: - навчання дітей правилам і нормам гігієни з урахуванням статевовікових особливостей; - вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей у період перебування в дитячій установі; - аналіз соціально-культурних умов виховання дітей в конкретному мікросоціальному оточенні - в сім'ї, в колі однолітків і т.д.

В основі медико-біологічного підходу лежить попередження можливих відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувальнопрофілактичного характеру щодо осіб, яка страждають різними психічними аномаліями, тобто патологією на біологічному рівні.

Соціально-педагогічний підхід передбачає відновлення чи корекцію якостей особистості підлітка з девіантною поведінкою, особливо його моральних і вольових якостей особистості .

Компоненти профілактичної роботи.

Освітній компонент:

Специфічний аспект - мати уявлення про наслідки, до яких приводять ті або інші девіантні відхилення в поведінці і як вони можуть вплинути на життя і долю людини. Мета: навчити молоду людину розуміти й усвідомлювати, що відбувається з людиною (з будь-ким, можливо, і не з ним

самим) при тих або інших способах девіантного реагування на проблемні ситуації.

Неспецифічний аспект - знання про себе, розуміння своїх відчуттів, емоцій, можливі способи роботи з ними, турбота про себе. Мета: формування розвинутої концепції самосвідомості у молодій людини.

Психологічний компонент - корекція певних психологічних особливостей особистості, що сприяють прояву девіантних відхилень у поведінці, створення сприятливого довірчого клімату в колективі, психологічна адаптація школярів групи ризику та ін. Робота з почуттями вини, страху, невпевненості в собі, проблемами відповідальності, прийняття рішень. Мета: психологічна підтримка дитини. Формування адекватної самооцінки, навичок прийняття рішень, уміння сказати «ні», постояти за себе, визначати і нести відповідальність за себе, свої дії та свій вибір.

Соціальний компонент - допомога в соціальній адаптації дитини до умов навколишнього соціуму, оволодіння навичками спілкування, здорового способу життя.

Соціально-педагогічна діагностика - це спеціально організований процес пізнання, під час якого відбувається збір інформації про вплив на особистість і соціум соціально-психологічних, педагогічних, екологічних та соціальних факторів. Соціально-педагогічна діагностика *допомагає* з'ясувати специфічні якості підлітків-девіантів; уточнити соціальну ситуацію розвитку; визначити ступінь розвитку чи деформації якостей та властивостей, які обумовлюються перш за все включенням їх у різні соціальні зв'язки (соціальні установки, позиції, особливості комунікації).

Делінквентна поведінка (від лат delinquens – «проступок, провина») – протиправна поведінка особи; дії конкретної особи, що відхиляються від встановлених в даному суспільстві і в даний період законів, загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку та є кримінальними в крайніх своїх проявах. У широкому значенні делінквентна поведінка – це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків.

Завдання програми профілактики правопорушень серед неповнолітніх:

- формування позитивних якостей особистості в процесі навчальної, трудової, позашкільної та інших видів діяльності, що сприяють інтелектуальному, морально-етичному, естетичному розвитку, виробленню стійкості до негативних впливів;

- забезпечення протидії втягуванню дітей і молоді в негативні ситуації;

- надання комплексної психолого-педагогічної та медико-соціальної допомоги тим неповнолітнім, які її потребують;

– стимулювання неповнолітніх до здорового способу життя і позитивної соціальної орієнтації, сприяння валеологізації навчально-виховного процесу, навчання з раннього віку навичкам охорони власного життя і здоров'я;

– соціальна реабілітація неповнолітніх, які вчинили протиправні дії або зловживають психоактивними речовинами;

– сприяння виробленню інтегрованих міждисциплінарних підходів у процесі підготовки спеціалістів (педагогів, психологів, медиків, соціологів, юристів, соціальних працівників), батьків та ін.; – об'єднання зусиль різних суб'єктів превентивної роботи.

Напрями профілактичної діяльності щодо подолання делінквентних проявів у поведінці неповнолітніх:

Перший напрям – організація соціального середовища. *Організація у школі виступів молодіжних кумирів, демонстрація спеціально підібраних кінофільмів. Робота в місцях, де діти проводять своє дозвілля і спілкуються. Робота з батьками, чії діти мають прояви делінквентної поведінки; Надання рекомендацій учасникам педагогічного процесу щодо підвищення самооцінки дітей, які мають прояви делінквентної поведінки; поліпшення їх поведінки.*

Другий напрям – інформування. Може проводитися у формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури чи відео і телефільмів про права і обов'язки людей.

Третій напрям – активне навчання соціально-важливих умінь і навичок.

- Тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу.
- Тренінг асертивності або афективно-ціннісного навчання, заснований на уявленні, що делінквентна поведінка безпосередньо пов'язана з емоційними порушеннями.
- Тренінг формування життєвих навичок.

Четвертий напрям – організація діяльності, альтернативної делінквентній поведінці. Ця форма роботи пов'язана з уявленнями про замісний ефект девіантної поведінки. Альтернативними формами активності визнані: подорожі, випробування себе (походи, спорт із ризиком), значуще спілкування, творчість, позитивна діяльність (у тому числі професійна, релігійно-духовна, благодійна). Можливе залучення дітей у гуртки гри на музичних інструментах, фотогурток, спортивний гурток з волейболу та футболу; похід до лісу для участі в спортивних змаганнях.

П'ятий напрям – організація здорового способу життя: здорове харчування, налагодження режиму праці та відпочинку, фізичні навантаження (зарядка, фізхвилинки, ЛФК), виключення надмірностей.

Шостий напрям – активізація особистісних ресурсів.

Сьомий напрям – мінімізація негативних наслідків делінквентної поведінки. Дана форма роботи використовується у випадках вже сформованої поведінки. Вона спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків.

Залежна/адиктивна поведінка (від англ. addiction – схильність, згубна звичка) - поведінка з відхиленнями, що характеризується прагненням до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності, що спрямована на розвиток і підтримку інтенсивних емоцій.

Етапи діяльності щодо профілактики залежностей неповнолітніх:

Діагностичний, що включає діагностику особистісних особливостей, які можуть вплинути на формування адиктивної поведінки (підвищена тривожність, низька стресостійкість, нестійка Я-концепція, низький рівень інтернальності, нездатність до емпатії, некомунікабельність, підвищений егоцентризм, низьке сприйняття соціальної підтримки, стратегія уникнення при подоланні стресових ситуацій, спрямованість на пошук відчуттів та ін.), а також отримання інформації про становище дитини в сім'ї, про характер сімейних взаємостосунків, про склад сім'ї, про захоплення і здібності дитини, про її друзів та інші можливі референтні групи.

Інформаційно-просвітницький етап, що є розширенням компетенції підлітка в таких важливих сферах, як психосексуальний розвиток, культура міжособистісних відносин, технологія спілкування, способи подолання стресових ситуацій, конфліктологія і власне проблеми адиктивної поведінки з розглядом основних адиктивних механізмів, видів адиктивної реалізації, динаміки розвитку адиктивного процесу і наслідків.

Тренінги особистісного зростання з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки, що включають формування і розвиток навичок роботи над собою

Превенція - дія з метою попередження / профілактики небажаного явища.

Під профілактикою в соціальній педагогіці розуміються перш за все науково обґрунтовані і своєчасно зроблені дії, спрямовані на: запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних обставин в окремої дитини або неповнолітніх, що входять до групи соціального ризику; збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я дитини; сприяння дитині в досягненні соціально значущої мети і розкритті її внутрішнього потенціалу .

Інтервенція (втручання) - екстрена і невідкладна психологічна швидка допомога, спрямована на повернення людини до адаптивного рівня функціонування, запобігання психопатології, зниження негативної дії травматичної події. Це дія з метою позитивних змін, наприклад, термінове вилучення з антисоціальної сім'ї, компанії, робота з горем і втратою, наслідками насильства чи розлучення тощо.

Соціальний контроль - механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення та підтримки в даному суспільстві нормативного порядку, усунення або нейтралізації, чи мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки. Основними методами соціального контролю є заохочення і покарання.

Корекція – система заходів, спрямованих на виправлення недоліків або відхилень поведінки, компенсацію виявлених відхилень особи через роботу з її мікросоціальним оточенням.

Підходи до вибору профілактичних технологій:

Інформаційний підхід базується на тому, що відхилення у поведінці підлітків від соціальних норм відбуваються тому, що неповнолітні їх просто не знають. Тому основним напрямом роботи повинно стати інформування неповнолітніх про: - їхні права й обов'язки, а також вимоги, які висуває суспільство й держава до виконання встановлених для певної вікової групи соціальних норм; - правові аспекти наслідків поведінки, що відхиляється від норми; - клініко-біологічні наслідки аномальних звичок; - шляхи і способи утвердження здорового способу життя.

В основі соціально-профілактичного підходу є виявлення, усунення і нейтралізація причин і умов, які створюють різного роду негативні явища. Він передбачає: - навчання дітей правилам і нормам гігієни з урахуванням статевовікових особливостей; - вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей у період перебування в дитячій установі; - аналіз соціально-культурних умов виховання дітей в конкретному мікросоціальному оточенні - в сім'ї, в колі однолітків і т.д.

В основі медико-біологічного підходу лежить попередження можливих відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувально-профілактичного характеру щодо осіб, яка страждають різними психічними аномаліями, тобто патологією на біологічному рівні.

Соціально-педагогічний підхід передбачає відновлення чи корекцію якостей особистості підлітка з девіантною поведінкою, особливо його моральних і вольових якостей особистості.

Компоненти профілактичної роботи.

Освітній компонент:

Специфічний аспект - мати уявлення про наслідки, до яких приводять ті або інші девіантні відхилення в поведінці і як вони можуть вплинути на життя і долю людини. Мета: навчити молоду людину розуміти й усвідомлювати, що відбувається з людиною (з будь-ким, можливо, і не з ним самим) при тих або інших способах девіантного реагування на проблемні ситуації.

Неспецифічний аспект - знання про себе, розуміння своїх відчуттів, емоцій, можливі способи роботи з ними, турбота про себе. Мета: формування розвинутої концепції самосвідомості у молодій людини.

Психологічний компонент - корекція певних психологічних особливостей особистості, що сприяють прояву девіантних відхилень у поведінці, створення сприятливого довірчого клімату в колективі, психологічна адаптація школярів групи ризику та ін. Робота з почуттями вини, страху, невпевненості в собі, проблемами відповідальності, прийняття рішень. Мета: психологічна підтримка дитини. Формування адекватної самооцінки, навичок прийняття рішень, уміння сказати «ні», постояти за себе, визначати і нести відповідальність за себе, свої дії та свій вибір.

Соціальний компонент - допомога в соціальній адаптації дитини до умов навколишнього соціуму, оволодіння навичками спілкування, здорового способу життя.

Соціально-педагогічна діагностика - це спеціально організований процес пізнання, під час якого відбувається збір інформації про вплив на особистість і соціум соціально-психологічних, педагогічних, екологічних та соціальних факторів. Соціально-педагогічна діагностика *допомагає* з'ясувати специфічні якості підлітків-девіантів; уточнити соціальну ситуацію розвитку; визначити ступінь розвитку чи деформації якостей та властивостей, які обумовлюються перш за все включенням їх у різні соціальні зв'язки (соціальні установки, позиції, особливості комунікації).

Теми для рефератів:

1. Основні етапи онтогенезу.
2. Загальна характеристика профілактичних заходів.
3. Розвиток поглядів на закономірності психічного розвитку
4. Характеристика профілактичних заходів.
5. Розвиток поглядів на закономірності психічного розвитку

Література:

Основна

1. Вікова психологія: навч. посіб.: рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ : Центр учб. літ., 2018.

2. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб.: рекомендовано МОН України. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ: Центр учб. літ., 2018.

3. Кацавець Р.С. Вікова психологія : навч. посіб. Київ: Алерта, 2019.

Допоміжна

1. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / В. М. Поліщук. Вид. 3-тє, виправ. Суми : Університетська книга, 2010.

2. Кочеміровська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакті з законом. Харків : Громад. Альтернатива, 2010.

Тема № 5: Психологічні особливості дорослої людини. Психологічні особливості пізньої дорослості та старіння.

Семінарське заняття Психологічні особливості дорослої людини. Психологічні особливості пізньої дорослості та старіння.

Навчальна мета заняття: сформувати у здобувачів вищої освіти знання щодо основних психологічних особливостей дорослої людини, визначити рівень засвоєння матеріалу з данної теми, рівень сформованості уявлень про психологічні особливості пізньої дорослості та старіння.

Кількість годин – 4 години.

Навчальні питання:

1. Анатомо-фізіологічні особливості періоду дорослості.
2. Розвиток психічних процесів.
3. Психосоціальний розвиток дорослості.

4. Кризи віку дорослості.
5. Комплексне вивчення людини – теоретична основа практичного вирішення проблем розвитку людини.
6. Основні етапи та особливості розвитку наук про людину. Структура людинознавства.
7. Сучасні погляди на предмет психології. Підготовка практичних психологів

Методичні вказівки

Вирішальною ознакою зрілості є усвідомлення людиною відповідальності і прагнення до неї, тому що зріла людина відповідає за зміст свого життя в першу чергу перед самим собою, а також перед іншими людьми.

Анатомо-фізіологічні особливості періоду дорослості.

І. Г. Крайг вважає, що на період дорослості припадає три чверті людського життя і розподіляє цей період на **три стадії**:

Рання дорослість	20-40 років
Середня дорослість	40-60 років
Пізня дорослість	Від 60 років і більше

Е. Еріксон пропонує такі стадії розвитку особистості в період дорослості:

Рання дорослість	Від 20 до 40-45 років
Середня дорослість	Від 40-45 до 60 років
Пізня дорослість	Понад 60 років

У запропонованих вікових періодизаціях використовуються термін “дорослості”. Вчені доводять, що визначення об’єктивних критеріїв зрілої людини є проблематичним, тому що фізична зрілість, розумова зрілість, громадянська зрілість, не співпадають у часі. Вирішальною ознакою зрілості є усвідомлення людиною відповідальності і прагнення до неї, тому що зріла людина відповідає за зміст свого життя в першу чергу перед самим собою, а також перед іншими людьми.

У період **ранньої дорослості** – від 20-40 років спостерігається фізичний розвиток людини, найбільший пік її активності, сили і витривалості.

Г. Крайг описує зміну основних показників фізичного розвитку починаючи з ранньої дорослості і закінчуючи 80-річним віком.

До таких показників **Г. Крайг** відносить: швидкість проходження нервового імпульсу, функцію нирок, функцію серцево-судинної системи, силу м’язів, корисний об’єм та життєву ємність легенів.

Період **ранньої дорослості** є сприятливим для народження дітей.

В *середньому віці* (40-60) змінюються сенсорні функції людини. Близько 50 років починає знижуватись гострота зору, змінюється структура сенсорних полів.

Завдання 1. До психолога-консультанта звернулась Ірина Д., старший науковий співробітник одного з Науково-дослідних інститутів. Вона скаржилась на паралізуючий силу волі страх смерті і постійну напруженість. Самостійних спроб розібратись у суті проблеми Ірина Д. не робила.

Після ретельного психологічного обстеження виявилось, що, з одного боку, їй характерний гнучкий інтелект, ретельність, різнобічна творча обдарованість, самодисципліна, контактність. З другого, в цієї розумної і чесної людини за одним з тестів виявився високий показник „шкали неправди”, що у загальному контексті всіх отриманих даних свідчить про погане саморозуміння.

Анамнез життєвого шляху показав, що у дитинстві мати її була настільки жорстоко, що сусіди віднімали її в неї. Вона показувала їй приготовлений шнурочок і погрожувала повісити, якщо дівчинка не буде називати вітчима татом. Іринка плакала, повзала, задихалась. І назвала вітчима татом, правда єдиний раз у житті.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Які причини психологічних труднощів клієнтки?
3. Сформулюйте консультативну задачу для психолога у даній ситуації.
4. Як допомогти жінці?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Завдання 2. До психолога-консультанта звернувся мужчина років 30-35. Років 10 тому до нього на вокзалі підійшов маленький циган і попросив грошей. Коли мужчина відповів, що грошей немає, циган сказав, що якщо він не має грошей, то й життя не буде мати. З того часу ці слова переслідують його тоді, коли з ним щось трапляється. Потрапив в автокатастрофу – це за те, що не дав циганчатові грошей; поламав ногу – це також розплата за теж саме, і так кожного разу. А неприємності трапляються достатньо часто. Клієнт просить поради, як забути ці слова.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Дайте психологічну характеристику проблем клієнта.
3. Як клієнтові забути слова маленького цигана?
4. Запропонуйте декілька корекційних заходів для першої консультативної бесіди.
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Пізня дорослість (починаючи з 60 років) характеризується процесом старіння. Але не всі органи і системи організму старіють одночасно.

В *пізній дорослості* знижується працездатність всього організму людини, послаблюється сенсорика.

В *пізній дорослості* відбуваються зміни у зовнішності людини. Органи відчуття людини поступово слабнуть.

В результаті спеціалізованої дії закону гетерохронності довго зберігається і покращується робота одних систем організму і паралельно різними темпами відбувається інволюція інших систем.

Так, зміни в стовбурі мозку більш значимі і істотні, ніж в мозжечку в обох півкулях. Чим складніша нервова структура у людини, тим більше у неї можливості для збереження.

В період старіння відбувається подолання деструктивних явищ в організмі людини за рахунок підвищення активності різних структур організму шляхом резервування, інтенсифікації, компенсації, а також формування якісних утворень, які зберігають працездатність людини.

Важливу роль у цьому віці відіграє особистісний фактор, свідома регуляція поведінки людиною, дотримання здорового способу життя.

Розвиток психічних процесів дорослих.

Структура психофізіологічного розвитку дорослих має періоди підйомів, стабілізації і спадів. Стаціонарні стани зустрічаються нечасто. Розвиток психофізіологічних функцій має суперечливий характер, він відображає онтогенетичні закономірності, вплив трудової діяльності, практичного досвіду людини.

Б.Г. Ананьєв виділяє дві фази в процесі онтогенетичного розвитку. Перша фаза характеризується загальним фронтальним прогресом функцій в юності, в ранній дорослості, на початку середньої дорослості. У другій фазі психічні функції спеціалізуються в певній діяльності і досягають максимуму в період середньої і пізньої дорослості.

Двофазовий розвиток психофізіологічної еволюції людини – це прояв єдності людини, як індивіда, і особистості, як суб'єкта діяльності.

Г. Еббінгауз сформулював положення про трифазну характеристику онтогенезу пам'яті, поступовий прогрес до 25 років, стабілізація функцій пам'яті від 25 до 50 років, а далі – еволюція і регрес пам'яті.

Дослідження свідчать про дійсне зниження деяких процесів пам'яті. На думку *Б.Г. Ананьєва*, перш за все процес зниження відбувається з образною пам'яттю, причому ейдетична пам'ять, послаблюється і зникає уже в підлітковому віці.

На думку *С. Пако* пам'ять знижується в період між 20-50 років на 35-40 відсотків. *С. Пако* вважав, що деякі функції пам'яті у менш освічених молодих людей знаходяться на рівні освічених людей похилого віку.

У пам'яті, як і в перцептивних процесах діє така закономірність: у ранньому і середньому віці дорослості формується і досягає найвищого рівня загальна система пам'яті, а не її базі починає розвиватися спеціалізована система пам'яті, необхідна для конкретної практичної діяльності.

Пако і *К. Ховланд* припускають, що оптимум розвитку інтелектуальних функцій знаходиться між 18-20 роками. Саме 19 років припадає найбільший

відсоток коефіцієнтів розумового розвитку – це є сенситивним періодом розвитку дорослої людини.

В інтелектуальному розвитку людини *Є. І. Степанова* виокремлює 3 макроперіоди. Перший період – від 18 до 25 років, другий – 26 – 35 років, третій – 36 – 40 років. Найбільші зміни інтелекту відбувається в першому макроперіоді, а другий і третій макроперіоди характеризуються відносною сталістю, але вираженого підйому набуває вербальний інтелект.

Рання дорослість має характерні тільки для неї стадії розвитку інтелекту. Так *Д. Перрі* вважає, що на першій стадії молоді люди інтерпретують події та явища авторитарними висловлюваннями на зразок “істина-брехня” і поділяють світ на біле і чорне.

Третя стадія дає можливість людині самостійно обирати позицію і нести відповідальність за свою точку зору. Когнітивна зрілість дорослої людини виникає як потреба мати особисту думку, знайти відповіді на поставлені питання, самостійно приймати рішення.

З настанням пізньої дорослості використання знань і інтелекту змінюється, люди повертаються до власних інтересів, цінностей, установок. Ця стадія має назву реінтегрування.

Психосоціальний розвиток дорослості

На думку *З. Фрейда* щастя людини у дорослому житті визначається її здатністю кохати і працювати.

Психосоціальний розвиток дорослої людини можна розглядати в трьох аспектах: *Я – як індивідум, Я – як член сім'ї, Я – як працівник.*

На думку *Е. Еріксона* головним досягненням дорослості є *генеративність*. Під генеративністю він розуміє намагання кожної людини увічнити себе, внести свій значущий внесок у розвиток суспільства.

Р. Стернберг вважає, що кохання має три складові: *інтимність*, або почуття близькості, яке проявляється в любовних стосунках.

Пристрасть або стан збудженості, що пов'язаний з фізичним потягом і сексуальною поведінкою. Третьою складовою є *рішення-зобов'язання* любити людину і зберігати тривалі стосунки з нею.

Провідною діяльністю періоду ранньої дорослості є професійне навчання, або ж трудова діяльність. Деякі молоді люди поєднують навчання та працю.

Середня дорослість (від 40 до 60 років) має свої специфічні психологічні особливості. *Е. Еріксон* визначив основне завдання цього періоду як вибір між генеративністю і захопленням собою. Щоб уникнути застою, люди середнього віку проявляють турботу про молодше покоління, про світ, в якому це покоління буде жити.

Люди середнього віку в ролі бабусь і дідусів передають онукам сімейні традиції, свій життєвий досвід, елементи професійних навичок і вмінь.

В *період пізньої дорослості* (60 років і більше) відбувається ряд змін у житті кожної людини. В першу чергу, змінюється статус людини похилого віку. Побутує думка, що старіння – це завжди проблеми, це згасання життя, це негативні емоційні переживання. Насправді це не так, бо більшість людей

похилого віку процес старіння сприймають як пристосування до нових умов життя.

Кризи віку дорослості

Життя дорослої людини неминує без криз. На думку *Т.М. Титаренко* розрізняють *нормальну*, тобто вікову кризу, яка пов'язана із завершенням певного етапу психічного розвитку і переходом до нового вікового періоду, і *анормальну*, або *ненормативну* кризу, що виникає в складних умовах життя і вимагає від людини дій, які перевершують її можливості.

Р.А. Ахмеров виділяє також *біографічні* кризи, які характеризуються переживаннями та протиріччями у внутрішньому світі людини і виражають її суб'єктивне ставлення до подій у її житті або до життя в цілому.

За визначенням *Т.М. Титаренко*, “життєва криза – це перехідний період життя, коли відбувається ламання і активна зміна життєвих ролей особистості. Життєва криза характеризується неможливістю засвоїти нову життєву роль, або ускладненням з можливістю позбутися старої життєвої ролі.

Вирізняють: *кризи становлення особистості*, їх ще називають віковими або нормативними, тобто такими кризами, які необхідні для розвитку особистості.

Кризи здоров'я. Втрата здоров'я часто веде до значних проблем у житті людини, змінює спосіб її існування і соціальні функції, перекреслює наміри і життєві плани.

Термінальні кризи – визначені поняттям “термін” і пов'язані з “термінальними цінностями” людини. Наприклад, звістка про тяжку хворобу, що неминує призведе до закінчення життя, може викликати кризу.

Кризи значущих стосунків. Для кожної людини дуже важливим є коло людей, з якими вона підтримує певні стосунки і грає певні міжособистісні ролі, що супроводжуються кризами і змінами міжособистісних ролей.

Кризи особистісної автономії пов'язані з втратою чи обмеженням особистісної свободи.

Кризи самореалізації виникають за певних обставин, які унеможливають нормальну, звичайну самореалізацію людини. Це може бути втрата роботи.

Кризи життєвих помилок можуть виникати тоді, коли дії людини або її бездіяльність призвели до фатальних наслідків.

У психології виділяють наступні вікові або нормативні кризи віку дорослості.

У віці *ранньої дорослості*, приблизно у 23 роки, виникає перша нормативна криза віку дорослості. Вона полягає у тому, що молода людина обирає між “*Я – реальним*” і “*Я – ідеальним*” на користь першого.

Наступна криза у віці *ранньої дорослості* виникає приблизно у 33 роки. На цей час людина вже має певний життєвий досвід, який допомагає їй зрозуміти, що життя не можна прожити по максимуму.

Перехід від *ранньої* до *середньої дорослості* характеризується кризою 37-40 років, яка має назву *кризи середини життя*. Вона полягає в

остаточному переосмисленні планів життя, співставленні їх з реальністю і корегуванні особистісних рис.

Об'єктом причини перебігу кризи життя і зумовлюють перебудову особистості з урахуванням зміни статусу людини у житті. Тільки адекватна переоцінка цінностей призведе до оновлення особистості, до її генеративності при входженні у період середньої дорослості.

Криза завершується успішно, якщо людина, аналізуючи своє життя, задоволена ним, вбачає в ньому сенс, приймає його таким, яким воно є.

Завдання 1. До психолога-консультанта звернулась Ірина Д., старший науковий співробітник одного з Науково-дослідних інститутів. Вона скаржилась на паралізуючий силу волі страх смерті і постійну напруженість. Самостійних спроб розібратись у суті проблеми Ірина Д. не робила.

Після ретельного психологічного обстеження виявилось, що, з одного боку, їй характерний гнучкий інтелект, ретельність, різнобічна творча обдарованість, самодисципліна, контактність. З другого, в цієї розумної і чесної людини за одним з тестів виявився високий показник „шкали неправди”, що у загальному контексті всіх отриманих даних свідчить про погане саморозуміння.

Анамнез життєвого шляху показав, що у дитинстві мати її була настільки жорстоко, що сусіди віднімали її в неї. Вона показувала їй приготовлений шнурочок і погрожувала повісити, якщо дівчинка не буде називати вітчима татом. Іринка плакала, повзала, задихалась. І назвала вітчима татом, правда єдиний раз у житті.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Які причини психологічних труднощів клієнтки?
3. Сформулюйте консультативну задачу для психолога у даній ситуації.
4. Як допомогти жінці?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Завдання 2. До психолога-консультанта звернувся мужчина років 30-35. Років 10 тому до нього на вокзалі підійшов маленький циган і попросив грошей. Коли мужчина відповів, що грошей немає, циган сказав, що якщо він не має грошей, то й життя не буде мати. З того часу ці слова переслідують його тоді, коли з ним щось трапляється. Потрапив в автокатастрофу – це за те, що не дав циганчатові грошей; поламав ногу – це також розплата за теж саме, і так кожного разу. А неприємності трапляються достатньо часто. Клієнт просить поради, як забути ці слова.

ПИТАННЯ:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Дайте психологічну характеристику проблем клієнта.
3. Як клієнтові забути слова маленького цигана?
4. Запропонуйте декілька корекційних заходів для першої консультативної бесіди.
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Теми для рефератів:

1. Епігенетична концепція Е.Еріксона про основні етапи онтогенезу.
2. Загальна характеристика вікових періодів дорослої людини.
3. Розвиток поглядів на закономірності психічного розвитку Л.С.Виготського в концепціях О.М.Леонтьєва, А.В.Запорожця, Д.Б.Ельконіна й ін

Література

Основна

1. Вікова психологія : навч. посіб.: рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ : Центр учб. літ., 2018.
2. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ : Центр учб. літ., 2018.
3. Кацавець Р.С. Вікова психологія : навч. посіб.. Київ : Алерта, 2019.
4. Психолого-педагогічні та правові засади поліції із захисту прав дитини: навч. посіб. \ за заг. ред. д-ра юрид. наук доц. Д.В. Швеця: [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко та ін]; МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2020, 284 С.

Допоміжна

1. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / В. М. Поліщук. Вид. 3-тє, виправ. Суми : Університетська книга, 2010.
2. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – 188 с.
3. Кочемировська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакті з законом. Харків : Громад. Альтернатива, 2010.